

De Grote Markt

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

Wereld-
erfgoed

56

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

La Grand-Place, Brussels
inscribed on the World
Heritage List in 1998

Redactie, opzoekingen en iconografie
Eric Hennaut (met bijdrage van de Cel Historisch Erfgoed van de Stad Brussel)

Begeleidingscomité
Vincent Heymans, Cel Historisch Erfgoed van de Stad Brussel
Stéphane Demeter, Paula Dumont en Murielle Leseqque - Directie Monumenten en Landschappen

Coördinatie
Paula Dumont en Murielle Leseqque - Directie Monumenten en Landschappen

Vertaling
Gitracom

Herlezing
Paula Dumont en Griet Meyfroots, Directie Monumenten en Landschappen, Koen Raeymaekers

Bedankingen
Julie Coppens, Paula Cordeiro, Bérengère de Laveleye, Michel Provost

Fotografische vermeldingen(Afkortingen)
AAM Archives d'Architecture moderne
CHESB Cel Historisch Erfgoed van de Stad Brussel
GOB Gewestelijke Overheidsdienst Brussel
KBR Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMSKB Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
MSB Museum van de Stad Brussel
RMN Réunion des Musées nationaux
SAB Stadsarchief Brussel

Vormgeving: La Page - *Druk:* IPM printing - *Distributie:* Diffusion Nord-Sud

Foto omslag: de Grote Markt van Brussel, luchtfoto (W. Robberechts © GOB)

© *Verantwoordelijke uitgever:* Bety Wajnne, Directrice-generaal van Brussel Stedenbouw en Erfgoed,
Gewestelijke Overheidsdienst Brussel, CCN – Vooruitgangstraat 80 – 1035 Brussel

GEDRUKT IN BELGIË

WETTELIJK DEPOT: D/2018/6860/004 - ISBN 978-2-87584-123-0

De Grote Markt

Eric Hennaut

Zicht op Brussel vanaf Scheut, aquarel van H. Van Wel, omstreeks 1700
(© KBR, Prentenkabinet).

DE MIDDELEEUWSE GROTE MARKT.	2
DE BOUW VAN HET STADHUIS	5
Een kantwerk van steen en ijzer	9
De gotische beelden	11
SPIEGEL VAN DE STAD.	14
Het stadhuis in de stad	14
Het plein van de gilden	16
Het Broodhuis	17
HET BOMBARDEMENT VAN 1695 EN DE BAROKKE WEDEROPBOUW	19
Het bombardement van 1695	19
De wederopbouw van de Grote Markt	21
De herrijzing van het stadhuis	26
Het gebouw van de Staten van Brabant	27
DE GROTE MARKT IN DE 19DE EN 20STE EEUW	30
De restauratie van het stadhuis.	32
De reconstructie van het Broodhuis.	38
Charles Buls en de renaissance van de Grote Markt.	42
DE HUIZEN VAN DE GROTE MARKT	48

De Grote Markt.
(Eberlin-Brunetta © GOB)

De middeleeuwse Grote Markt

Brussel, zoals de meeste steden in België, is geen heel oude stad. Ze ontwikkelt zich rond het jaar 1000 op het kruispunt van handelswegen die Vlaanderen met de Rijn- en de Moeselstreek verbinden en de Zenne, een bevaarbaar riviertje dat door een deel van Brabant vloeit en zo voor de verbinding met de Antwerpse haven in het noorden zorgt.

De markt wordt voor het eerst in een tekst van 1174 vermeld als *Forum inferior* of *Nedermerct* en lag vlakbij de rechteroever van de Zenne, langs de oude handelsweg die de stad doorkruiste. Hier ontwikkelde zich al snel het economische en later ook politieke hart van de stad.

Haar commerciële functie bleef door de eeuwen heen bijzonder belangrijk. Vandaag nog herinneren de namen van de meeste omringende straten aan de intense economische activiteit die vroeger rond het plein geconcentreerd was: Grasmarkt, Kiekenmarkt, Kaasmarkt, Kolenmarkt, Huidenmarkt, Boterstraat,

Vlees-en-Broodstraat, Haringstraat, Beenhouwersstraat, enz. Tot aan de 20ste eeuw vonden op de markt zelf bijna dagelijks dag- en avondmarkten plaats, waarvan de bloemenmarkt een laatste overblijfsel is. Om de ware aard van de Grote Markt en haar architecturale metamorfoses goed te begrijpen, moeten we ons het plein voorstellen gevuld met de meest diverse goederen, de dagelijkse op- en afbouw van de kramen, en het onophoudelijke verkeer van karren geladen met levensmiddelen en andere producten.

Teksten uit de 13de en het begin van de 14de eeuw spreken over de oprichting, zeer geleidelijk allicht, van een eerste handelscomplex onder het gezag van de hertog van Brabant. Dit bestond uit drie hallen – voor brood, laken en vlees – en lag binnen de vierhoek gevormd door het marktplein, de Grasmarkt, de Haringstraat en de huidige Vlees-en-Broodstraat. De naam Broodhuis verwijst nog naar de vroegere broodhal. De vleeshal, die herhaaldelijk werd herbouwd, stond tot in de jaren 1920 op de plaats waar zich vandaag het grote gebouw met arcaden bevindt aan de Grasmarkt.

Niets liet op dat moment de latere architecturale pracht van de Grote Markt vermoeden. Het plein, dat een eerste plaveisel had gekregen van grote min of meer vierkante plavuizen, lag 1,20 meter onder het huidige straatniveau en was omgeven door houten huizen en een aantal patriërswohnungen, *steenen* genaamd. Vlakbij, tussen het plein en de Zenne, verrees een van de oudste religieuze gebouwen van de stad, een kerk toegewijd aan Sint-Niklaas, patroonheilige van de handelaars. De eerste schepenen, die vooral gerechtelijke taken vervulden, vastgelegd in een keure uit 1229, zetelden in de kerk, onder de hallen, of in open lucht op het marktplein zelf.

Vanaf de 14de eeuw kunnen we aan de hand van de archieven de snelle evolutie van het plein volgen, waarbij het gemeentelijke gezag

Het stadhuis en de lakenhal in het midden van de 17de eeuw, gravure van A. Santvoort naar een tekening van L. Van Heel. Dit ongewone zicht is waarschijnlijk getekend vanop de nu verdwenen klokrentoren van de Sint-Niklaaskerk. Aan de achterkant van het stadhuis zien we de gemeentelijke lakenhal, gebouwd in 1353, die verwoest werd door het bombardement van 1695. (© MSB)

een steeds belangrijker plaats innam. In 1301 kocht de stadsmagistraat een stenen gebouw, *De Meerte* genaamd, gelegen op de plaats van de toren van het huidige stadhuis. Twintig jaar later werd een tweede pand aangekocht, *Den Wilden Ever*, vlakbij de plaats van de huidige stadhuisoren. In dezelfde periode werden ook alle straten die uitgaven op de Grote Markt geplaveid. Omstreeks 1353, toen de Brusselse lakennijverheid haar grootste bloei beleefde en luxestoffen uitvoerde naar alle Europese vorstenhoven, liet de Stad een grote gemeentelijke lakenhal bouwen langs de Vrutnstraat, achter het toekomstige stadhuis. Deze hal werd op het einde van de 14de eeuw nog uitgebreid door de aankoop van andere eigendommen in de richting van de Steenstraat. In die jaren onteigende de Stad ook een hele reeks huizen tussen de Heuvelstraat en de Haringstraat om de noordelijke kant van de markt opnieuw aan te leggen.

Binnenzicht van de vroegere vleeshal of Groot Vleeshuis tussen het Broodhuis en de Grasmarkt, thans verdwenen. Het gebouw, dat na het bombardement van 1695 werd heropgebouwd, stortte in 1917 gedeeltelijk in en zou enkele jaren later worden gesloopt. Foto omstreeks 1914. © KIK-IRPA, Brussel

De bouw van het stadhuis

Aan het begin van de 15de eeuw beantwoordden de oude schepengebouwen niet meer aan de groeiende ambitie van de Stad. Naar het voorbeeld van Brugge een kwarteeuw eerder (1376) begon Brussel in 1401-1402 met de bouw van een nieuw stadhuis dat in grootte en pracht alle andere moest overtreffen. Zo verhaalt ook een kroniek van de abdij van Floreffe, geschreven omstreeks 1462, in een ongewone optelling:

*“L’an de grâce mille trois cent
Dix-neuf avecque quatre-vingt.
Deux ans après, je le sais bien,
Fut commencié la maison belle
Sur le grand marchiet à Bruxelles,
Qui est le plus bel édifice
Qu’oncques visse et le plus riche.”*

(In het jaar des heren duizend
Driehonderd negentien plus tachtig.
Twee jaar later, ik weet het goed
Werd begonnen het mooie stadhuis
Op de grote markt van Brussel,
Dat het mooiste en rijkste gebouw is
Dat men ooit gezien heeft.)

De bouw van het stadhuis luidde een van de belangrijkste periodes in voor de Brusselse architectuur. De stad, in volle artistieke bloei, had definitief Leuven

Koor van de Onze-Lieve-Vrouw-van-de-Zavelkerk, omstreeks 1435. (A. de Ville de Goyet, 2012 © GOB)

Gevel van de Sint-Michiël-en-Sint-Goedelekathedraal, detail van *Het Onderricht*, geschilderd door de Meester van het zicht op Sint-Goedele omstreeks 1470-1480. Aan de linkertoren ontbreekt nog de bovenste verdieping. De bouw van de gotische kerk die in het begin van de 13de eeuw werd aangevat, pas omstreeks 1480 voltooid met de afwerking van de gevel en de twee torens. Jan Van Ruysbroeck, die ook de torenspits van het stadhuis ontwierp, leidde de bouwwerken in 1470. © RMN-Grand Palais (musée du Louvre/G.Blot)

Detail van het retabel van het gilde van de Vier Gekroonden, de gilde die de belangrijkste bouwambachten verenigde: beeldhouwers, steenhouwers, metselaars en leidkokers. Anoniem schilderij uit het midden van de 16de eeuw, bewaard in het Museum van de Stad Brussel. © MSB

verdrongen als residentie van de hertogen van Brabant en zou een van de favoriete verblijfplaatsen worden van de Bourgondische hertog Filips de Goede.

Voor een goed begrip van de context waarin het stadhuis gebouwd werd, moet men zich een stedelijk landschap in volle verandering voorstellen waarin de geestelijkheid, de stad en het hof met elkaar wedijverden in het optrekken van grote gebouwen die het monumentale uitzicht van de stad bijna volledig zouden vernieuwen. Op een helling van de Zennevallei werd de collegiale Sint-Michiel-en-Sint-Goedelekathedraal – de huidige kathedraal – opgetrokken. Nog tijdens de 15de eeuw werden een deel van het schip, de zijbeuken en vooral de voorgevel met de twee hoektorens die naar de Grote Markt is gericht voltooid. In het begin van de eeuw startte op de Zavel de heropbouw van de Onze-Lieve-Vrouwkapel. Het nieuwe koor, een pareltje van hooggotiek, was omstreeks 1435 klaar. Na een verwoestende brand in 1405 in de Kapellekerk besliste de geestelijke overheid om het schip en de toren volledig te herbouwen. Van bij zijn intronisatie als hertog van Brabant in 1430 liet Filips de Goede het paleis op de Coudenberg

uitbreiden, met als hoogtepunt de beroemde *Aula Magna* (1452-1461), die het decor zou vormen voor de grootse feesten aan het Bourgondische hof.

De bouw van het stadhuis kan in drie grote fasen worden onderverdeeld: de linkergebouw, de rechtergebouw en het bovenste gedeelte van de centrale toren. De eerste fase, die in 1401-1402 begon, omvat de bouw van de linkergebouw, de zijgebouw in de Sterrestraat (de huidige Karel Bulstraat) en waarschijnlijk de eerste verdiepingen van de toren. De enige bewaarde bouwrekening dateert van oktober 1405 en vermeldt de namen van architect Jacob Van Thienen – ook Jacob van Sint-Goedele genaamd omdat hij daar ook gewerkt heeft – en van meester-metselaar Jan Bornoy, die aan het hoofd stond van een team van 17 metselaars, 4 steenhouwers en 27 gezellen. Zoals op alle Brusselse bouwerven was de witsteen afkomstig van steengroeven in de onmiddellijke omgeving van de stad. De werken schoten blijkbaar goed op want dezelfde rekening vermeldde ook dat een deel van het gebouw reeds onder dak stond, terwijl gewerkt werd aan het vergulden van de decoratie van de toren tegenover het huis *De Sterre*.

Op 4 maart 1444 legde de jonge graaf van Charolais, zoon van Filips de Goede en de toekomstige hertog Karel de Stoute, 'aan de voet van de bestaande toren' de eerste steen van de rechtergebouw die tot aan de Guldenhoofdstraat loopt. De uitbreiding was waarschijnlijk het gevolg een van de woeligste perioden die de stad in de loop van haar geschiedenis gekend heeft. In 1421 slaagden de ambachtsgilden erin een bestuurlijke hervorming af te dwingen van de patriciërs geslachten die tot dan toe alle bestuursfuncties in handen hadden. De oude stadsmagistratuur werd vervangen door een nieuwe met dubbele functies, gelijk verdeeld tussen de zeven geslachten van de patriciërs en de gilden gegroepeerd in negen naties (twee burgemeesters, zeven schepenen, zes raadsleden, twee schatbewaarders en twee rentmeesters). Deze ingewikkelde organisatie was wellicht mee verantwoordelijk voor de uitbreiding van het nieuwe stadhuis.

In januari 1449 kreeg architect Jan Van Ruysbroeck opdracht het gebouw zijn definitieve uitzicht te geven met de bekroning door een toren bestaande uit drie achthoekige niveaus en een ajourspits van uitzonderlijke elegantie. De eed die hij als "meester van den steenwerke vanden torre vander stad rathuyse op de merct" aflegde, geeft een nauwkeurig beeld van zijn verantwoordelijkheden. Hij verbond zich ertoe de werken aan de toren te leiden, de plannen te tekenen,

Op de oudste gedetailleerde afbeelding van het stadhuis zijn duidelijk de lege 'gevelnissen' te zien. Alleen het onderste gedeelte van de rechtertoren zijn versierd met beelden van de Bourgondische hertogen. De linkertoren heeft sinds de 15de eeuw een uurwerk ten behoeve van de markthandelaars. Gravure van Melchisedech Van Hooren, 1565. © KBR, Prentenkabinet

Stadhuis. (A. de Ville de Goyet, 2011 © GOB)

Het originele beeld van Sint-Michiel werd in de 19de eeuw van de toren gehaald voor restauratie en nadien teruggeplaatst. © SAB

Beeld van Sint-Michiel die de demon verplettert, kopie uit 1996. (Ch. Bastin en J. Evvard © GOB)

Beeld van Sint-Michiel die de demon verplettert, origineel uit 1455. Het beeld dat als een windwijzer op de spits van het stadhuis stond, is vervaardigd uit platen gehamerd koper bevestigd op een ijzeren skelet. Sommige volle delen zoals de handen, het kruis en de klauwen van de demon zijn van gegoten messing; het geheel was met bladgoud verguld. (V. Everaerts © MSB)

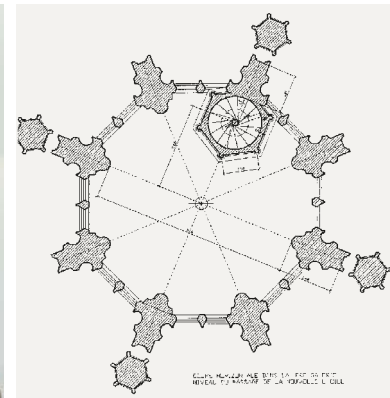
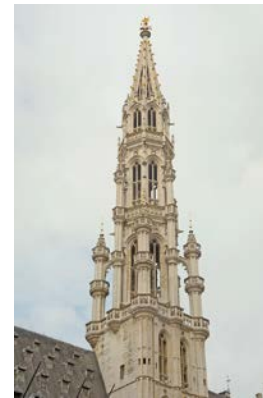

modellen in hout te laten beitelen, dagelijks de kwaliteit van de steen en de verwerking ervan te bewaken en de prestaties van de werklieden te controleren. De tekst bepaalde dat hij tijdens de volledige duur van de werken in Brussel moest verblijven en de stad niet langer dan een dag en een nacht mocht verlaten zonder de uitdrukkelijke toestemming van de rentmeesters. Indien hij op een van deze punten in gebreke bleef, kon hij van zijn functies ontheven worden en zou hij persoonlijk aansprakelijk worden gesteld voor de kosten. De twee vleugels, die met een tussentijd van zowat 40 jaar gebouwd werden, vertonen talrijke verschillen qua afmetingen, vormen en decoratie, zonder daarom de samenhang van het geheel te verstoren. De vensters op de eerste verdieping zijn volledig verschillend. Het portaal staat niet in de as van de toren. Al deze elementen zijn echter van ondergeschikt belang bij een intuïtieve benadering van het gebouw, wanneer men over het marktplein loopt dat even onregelmatig is van vorm, oppervlak en inplanting van de gebouwen. In 1455 werd het symbool van de stad naar de top van de torenspits gehesen: het beroemde beeld van Sint-Michiel die de demon doodt, een werk van Maarten Van Rode. Dit monumentale beeld vervaardigd van platen met bladgoud verguld koper, ongeveer 5 meter hoog van het voetstuk tot de punt van het zwaard, draait als een windwijzer op een as, bijna 100 meter boven de stenen van het marktplein. De beschermende aartsengel trotseert nog altijd de winden en stormen die de stad zouden kunnen bedreigen. Ouder dan de beroemde Giralda van Sevilla (16de eeuw) of de grote figuratieve windwijzers van Venetië (16de en 17de eeuw), is Sint-Michiel een van de belangrijkste beelden in zijn soort die in Europa bewaard zijn. Sinds 1996 is het oorspronkelijke beeld, dat te verweerd was, vervangen door een identieke kopie.

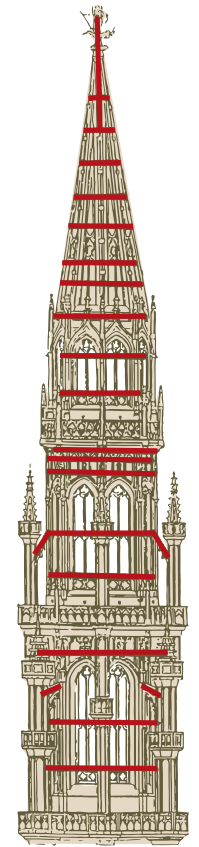

EEN KANTWERK VAN STEEN EN IJZER

De toren vormt het meest tot de verbeelding sprekende onderdeel van het stadhuis. Het ontwerp ervan verdient speciale aandacht. De vierkante basis die tot boven de nok van het dak reikt, gaat over in drie achthoekige geledingen. In tegenstelling tot de meest gebruikelijke bouwwijze waarbij vier van de acht zijden worden uitgelijnd op de vierkante basis, zoals bij het belfort van Brugge, heeft de architect hier voor een subtielere versie gekozen: het midden van elke zijde van de vierhoek stemt overeen met een hoek van de achthoek. Deze plaatsing benadrukt de verticaliteit en het grafische karakter van het ontwerp. Op de vier hoeken van de basis staat een achthoekig torentje dat als steunbeer dienst doet en qua vorm lijkt op het bovenste gedeelte

van de hoektorentjes van het stadhuis. Deze vier torentjes zijn door kleine luchtbogen verbonden met het torenlichaam. Gelijkaardige structuren met een zeshoekig grondvlak, dunner en tot aan de tweede geleding reikend, verheffen zich vanaf het midden van de zijden van de vierkante basis. De derde geleding bezit vensters waarvan de soepele bogen in accoladevorm overgaan in de opengewerkte piramidale torenspits. Zoals bij veel grote gotische gebouwen werd gebruikt gemaakt van de specifieke eigenschappen van steen en ijzer om een structuur te creëren met een indrukwekkende bravoure. Het metaal is weinig zichtbaar maar speelt een essentiële rol voor de lichtheid, de stevigheid en de duurzaamheid van het bovenste gedeelte. De laatste restauratie (1987-1997) heeft de aanwezigheid aangetoond van ten minste 20 ton ijzer, waarvan een groot deel in de middeleeuwse toren: hoepels, dwarsroedes en diverse elementen op elk niveau. Ten slotte was er nog de spil van de windwijzer, een stuk van ongeveer 8 m hoog en

De toren van het stadhuis. (A. de Ville de Goyet, 2012 © GOB)

Horizontale doorsneden in de eerste galerij van de toren van het stadhuis. Bovenaan op de tekening, de wenteltrap die naar de top loopt. (In Syntheseverslag van de stabiliteitsstudie voor de herstelling van de stadhuistoren, september 2000)

Schema van de toren van het stadhuis. In het rood, de metalen elementen teruggevonden tijdens de laatste restauratie (1987-1997). © P. Halleux

Aankomst op de Grote Markt van Johanna van Castilië, echtgenote van Filips de Schone, in 1496. Op de achtergrond van de miniatuur zien we het stadhuis, waarvan de toren met het beeld van Sint-Michiel brandende toortsen draagt.
 © Berlijn, Staatliche Museen, Kupferstichkabinett

10 cm dik dat tot de grootste in zijn soort behoort die uit deze periode bekend zijn. De rijkdom en de bijna immateriële rankheid van de torenspits werden oorspronkelijk nog benadrukt door het bladgoud waarmee niet alleen het beeld van Sint-Michiel was bekleed, maar ook de vijfenvijftig bebladerde hogels en de omlijsting van de acht bovenste vensters. Op feestavonden werden honderden harspotten aan de toren gehangen die de spits in een stenen kantwerk van licht omtoverden. De dichter Jean Molinet, kroniekschrijver van de Bourgondische hertogen, verhaalt hoe het er op zulke avonden aan toging: "het stadhuis was bespannen met zijden doeken en overal staken masten uit waaraan grote toortsen hingen; bovendien was de toren tot aan het beeld van Sint-Michiel beladen met brandende fakkels en andere lichtverspreidende instrumenten, zodanig dat het uit de verte leek alsof de toren meer van vuur gemaakt was dan van steen."

DE GOTISCHE BEELDEN

De gevels van het stadhuis waren oorspronkelijk niet zo rijk met beelden versierd als vandaag het geval is. Pas in de tweede helft van de 19de eeuw werd beslist om het gebouw te 'vervolledigen' door de nissen geleidelijk op te vullen met ongeveer 300 beelden. Het portaal en de galerijen onder de twee gebouwen bevatten daarentegen een opmerkelijk geheel van beelden uit de eerste helft van de 15de eeuw.

De beelden van het portaal en de linkergebouw

De meest befaamde reeks beelden wordt gevormd door acht zittende figuren die spreukbanden vasthouden. Ze zijn geplaatst in de spitsboog van het portaal en worden traditioneel voor profeten gehouden. Deze gedrongen en meditatieve figuren, die waarschijnlijk omstreeks 1400 werden vervaardigd, verwijzen symbolisch ongetwijfeld naar de waardigheid van de gemeentelijke gezagsdragers. Zoals bijna alle middeleeuwse beelden van de gevels zijn de originelen, die nog sporen van polychromie vertonen, ondergebracht in het Museum van de Stad Brussel, in het Broodhuis. In tegenstelling tot de vijf beelden van het timpaan en de zes allegorische figuren aan weerszijden van het portaal, die uit de 19de eeuw dateren, behoren de kraagstenen tot het originele beeldhouwwerk. Onder het timpaan zien we van links naar rechts een geknielde vrouw die biecht bij een geestelijke, twee muzikanten, twee groepen van twee personages die spreukbanden vasthouden, en een elkaar omhelzend paar. Onder een van de beelden rechts van het portaal is een twistgesprek afgebeeld, waarbij de ene figuur de andere bij de baard grijpt. De linkergalerij bevat beelden met diverse sacrale en profane onderwerpen, waaronder een Annunciatie verdeeld over twee sluitstenen.

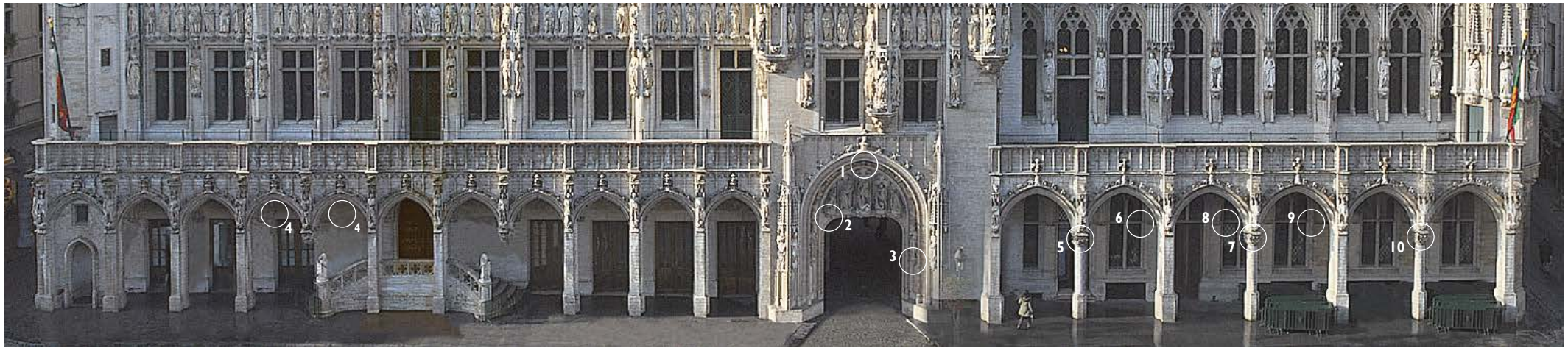
De beelden van de rechtergebouw

De rechtergalerij bevat ongetwijfeld de meest originele iconografie. Deze sculpturen beelden in de vorm van een rebus de namen uit van drie eigendommen die voor de bouw van de nieuwe stadhuisgebouw onteigend werden: *Scupstoel*, *Papenkelder* en *De Moor*. Het kapiteel van de eerste zuil rechts van het portaal, waarop meerdere figuren stoeien op een hoop gooien met behulp van grote schoppen, verwijst naar het oud-Vlaamse woord *scupstoel* (wipgalg, een middeleeuwse lijfstraf). Op het tweede kapiteel wordt de naam van het tweede huis, *Papenkelder*, op satirische wijze uitgebeeld door etende en drinkende monniken. Het derde kapiteel ten slotte verwijst naar het huis *De Moor* met een slapende figuur die een groot kromzwaard draagt, omringd door

Figuren van het portaal van het stadhuis, omstreeks 1400. De originelen, die vandaag in het Museum van de Stad Brussel bewaard worden, vertonen nog sporen van polychromie. De klerk houdt in zijn linkerhand een inktpot vast en aan zijn pols hangen een etui met pennen en een zakje dat waarschijnlijk goudpoeder of kleurstoffen bevat om versieringen aan te brengen.
 (V. Everarts © MSB)

Stadhuisbeelden 15de eeuw:

1. Zittende figuren of 'profeten'.
2. Kraagsteen met knielende vrouwenfiguur die te biechten gaat
3. Kraagsteen met vechtsceñe.
4. Twee sluitstenen met de *Annunciatie*.
5. Kapiteel *Scupstoel*. [a]
6. Kraagsteen, overgang tussen *Scupstoel* en *Papenkelder*. [b]

7. Kapiteel *Papenkelder*. [c]

8. Kraagsteen *Papenkelder*. [d]
  9. Kraagsteen, overgang tussen de *Papenkelder* en *De Moor*.
  10. Kapiteel *De Moor*.
- (L. Nagels © Sint-Lukasarchief)

a. Kapiteel van de linkergalerij dat *De Scupstoel* uitbeeldt, omstreeks 1450. Origineel bewaard in het Museum van de Stad Brussel.

(J. Gelyns © MSB)

b. Kraagsteen onder de rechtergalerij die het thema van *De Scupstoel* verbindt met dat van de *Papenkelder*: een figuur die een stoel vasthoudt vecht met een monnik gewapend met een groot boek gewikkeld in een zak. Kopie uit de 19de eeuw.
(foto van de auteur)

c. Kapiteel in het midden van de galerij waarop groepjes etende en drinkende monniken de oude huisnaam *Papenkelder* uitbeelden. Kopie uit de 19de eeuw.
(foto van de auteur)

d. Kraagsteen onder de rechtergalerij die eveneens verwijst naar *Papenkelder*. Een monnik houdt een kruik in elke hand, omstreeks 1450. Origineel bewaard in het Museum van de Stad Brussel.
(© KIK-IRPA, Brussel)

Gebeeldhouwde kraagsteen onder het timpaan van het portaal, omstreeks 1400. Een geknielde vrouw biecht bij een geestelijke terwijl een duivel haar slechte raad lijkt in te fluisteren. Origineel bewaard in het Museum van de Stad Brussel.
(© KIK-IRPA, Brussel)

Tekening van het kapiteel *De Scupstoel*, toegeschreven aan de school van Rogier Van der Weyden.
(© metmuseum, New York)

vrouwen die waarschijnlijk een harem voorstellen. Onder de galerij worden dezelfde drie thema's herhaald op de kraagstenen tegen de muur en op de sluitstenen van het gewelf (stoelen, schoppen, monnikshoofden, morenhoofden). De thema's worden met elkaar verbonden door twee andere kraagstenen met gemengde thema's: aan de ene kant een vechtpartij tussen een man met een stoel en een monnik gewapend met een groot, in een zak gewikkeld boek; aan de andere kant een monnik die een open boek toont aan een 'Moor'.

a

b

c

d

Spiegel van de stad

De spits van het stadhuis met zijn vergulde bekroning, die 100 meter boven de Grote Markt oprijst, is al van ver te zien en leidt de reiziger direct naar het hart van de stad. Jean-Baptiste Bonnefoy, *Zicht op Brussel*, omstreeks 1665. © KMSKB

HET STADHUIS IN DE STAD

Het stadhuis, dat halfweg de 15de eeuw voltooid werd, vervulde een complexe functie en verenigde zo een zeer groot deel van de stedelijke activiteiten. Hoewel het interieur nog maar weinig middeleeuwse sporen bevat, is de structuur van het gebouw in al die jaren weinig veranderd en kunnen we ons zijn werking tot het einde van het ancien régime nog gemakkelijk voorstellen. De ruimten op de benedenverdieping, die rechtstreeks met het marktplein in verbinding stonden, werden grotendeels ingenomen door diverse accijnskantoren, de zogenaamde *contoirs*, waarvan de functie door de jaren heen slechts langzaam veranderde. Er waren *contoirs* voor bier, wijn, meel, renten, enz., maar ook een griffie en een bureau voor de aangifte van vondelingen.

De galerij die onder de twee gebouwen doorloopt, herinnert aan de open benedenverdieping van de eerste gemeentehuizen, maar vertoont ook gelijkenissen met de loges van de Italiaanse kooplieden. Deze overdekte gang vlak naast het marktplein was waarschijnlijk een trefpunt voor handelaars, naar het voorbeeld van de galerijen van de eerste handelsbeurzen, zoals die van Antwerpen.

Het balkon of de loggia boven de linkergalerij speelde een zeer belangrijke rol. Vanop dit balkon, dat in verbinding stond met de Grote Vergaderzaal en de Vierschaar, deelde de stadsmagistraat allerlei gewichtige beslissingen en gebeurtenissen mee aan de bevolking: wetten, verordeningen, vredesverdragen, gratieverleningen, enz. De hertogen van Brabant verschenen bij hun inhuldiging op het balkon om er de eed van trouw van hun onderdanen in ontvangst te nemen. Het was vanop deze plek dat vorsten en vooraanstaande gasten de feesten op de Grote Markt bijwoonden.

De trap die onder de galerij begint, vormde de hoofdtoegang tot de eerste verdieping. Zoals in de meeste middeleeuwse gebouwen was er binnen in het gebouw geen grote trap. De circulatie tussen de verdiepingen gebeurde langs wenteltrappen die zich hoofdzakelijk in de torentjes op elke hoek van het gebouw bevinden. De eerste verdieping van de gebouw langs de vroegere Sterrestraat werd helemaal in beslag genomen door de *Grote Zaal* (de huidige Gotische Zaal) waar toen, net als nu, de grote bijeenkomsten en officiële recepties van de Stad plaatsvonden. In de aanpalende grote zaal, de *Vierschaar* (de huidige Trouwzaal), oefende de stedelijke overheid een van haar meest essentiële taken uit: de rechtspraak, waarbij burgers door hun gelijken werden geoordeeld voor alle zaken die geen halsmisdrijven waren. Rogier Van der Weyden, die de officiële stadsschilder was, had als decoratie voor het interieur van het stadhuis een reeks van vier grote doeken geschilderd met als onderwerp de *Rechtspraak van Trajanus* en van *Herkenbald* (omstreeks 1439-1450). Deze doeken werden bij het bombardement van 1695 helaas vernietigd. Het voltrekken van de vonnissen, misdadigers aan de schandpaal nagelen of terechtstellingen vond plaats op de marktplaats, met als bekendste voorbeeld de onthoofding van de graven van Egmont en Hoorne in 1568. De eerste verdieping van de rechtergebouw bevatte kleinere vertrekken waar diverse stadsdiensten gehuisvest waren.

Stadhuis.
(foto L. Nagels © CIVA stichting)

Onthoofding van de graven van Egmont en Hoorne op de Grote Markt op 5 juni 1568. Gravure van F. Hogenberg.
(© KBR, Prentenkabinet)

HET PLEIN VAN DE GILDEN

De gilden, die hun actieve deelname aan het stadsbestuur in 1421 hadden afgedwongen en hun economische macht zagen toenemen dankzij het veelvuldige verblijf van het Bourgondische hof in Brussel, bouwden de een na de ander gildehuizen rond het nieuwe stadhuis. De vettewariërs namen hun intrek in *Den Cruywagen*, de schrijnwerkers en de kuipers in *Den Sack*, de schippers in *Den Horen*, de kramers in *In den Vos*, de gilde van de Vier Gekroonden in *De Heuvel*, de timmerlieden in *De Tinne Pot* en de schilders in *De Duif*. Iets later kochten de kleermakers *De Gulden Boot* en de tapijtwevers *De Gouden Boom*. In de onmiddellijke omgeving van de markt vinden we nog meer gildehuizen, met onder meer *De Halve Mane* van de riemsnijders aan de ingang van de Heuvelstraat, *De Gulden Cop* van de messenmakers aan het begin van de Hoedenmakersstraat en *De Raeve* van de bakkers aan het begin van de Guldenhoofdstraat. Minder kapitaalkrachtige gilden bezaten of huurden een vergaderlokaal in een van de particuliere huizen op of rond de markt. In het kader van een heraanleg van het marktplein ging de stadsmagistraat in 1441 over tot de onteigening van de huizen aan de zuidoostkant van de Grote Markt. In overleg met de gilden van de Vier Gekroonden en de timmerlieden liet de stad zes identieke huizen in natuursteen en baksteen optrekken, die afgebeeld zijn op een gravure met de intocht van aartsbisschop Ernest in 1594.

De stoet van de Ommegang op de Grote Markt in 1615. Detail van een schilderij naar Denijs Van Alsloot. Van links naar rechts; het Broodhuis, De Gulden Marchant, De Duive, De Gulden Boot en De Engel, Joseph en Anna en Het Vliegende Hert.

(©Victoria & Albert Museum, Londen)

De Grote Markt versierd voor de intocht in Brussel van aartsbisschop Ernest in 1594. Links zien we het kleine nog houten huis *De Gulden Marchant*, *De Duive* dat al in 1533 in renaissancestijl was herbouwd, *De Gulden Boot* en *De Engel* in laatgotische stijl uit het begin van de 16de eeuw, en verder *Joseph en Anna* en *Het Vliegende Hert*. Rechts de zes identieke huizen in natuursteen en baksteen die in 1441 door de Stad waren gebouwd op de plaats van het huidige ensemble *De Hertogen van Brabant*.

(© KBR, Kostbare reserve)

HET BROODHUIS

Sinds de 13de eeuw bezat de vorst op de Grote Markt, tegenover het stadhuis, een broodhal waarin nadien verschillende vorstelijke instanties zetelden. Aan het begin van de 16de eeuw toonde het centraal gezag symbolisch zijn macht door de verouderde hal te vervangen door een prestigieus gebouw waaraan de beroemdste architecten van die tijd meewerkten. Het nieuwe gebouw kreeg de naam *Broodhuys*, ter herinnering aan zijn oude functie,

De Wolvin, gildehuis van de boogschutters. Na een brand werd het huis in 1690 heropgebouwd. Het is het enige huis op de Grote Markt waarvan de gevel van voor het bombardement van 1695 dateert.
(© KBR, Prentenkabinet)

of 's Coninckxhuys vanwege de vorstelijke aanwezigheid. Vermits het Broodhuis in de 19de eeuw volledig herbouwd werd, valt de specifieke bijdrage van elke architect nog moeilijk te achterhalen.

Een eerste reeks plannen werd in 1504 getekend door Antoon Keldermans uit Mechelen. Maar het duurde nog bijna tien jaar, tot in 1512-1513, alvorens het oude gebouw werd afgebroken. Keldermans, die de werken leidde, overleed in 1515, toen alleen de funderingen klaar waren, een houten maquette van het toekomstig gebouw achterlatend. Het project werd overgenomen door Lodewijk Van Bodeghem. Deze architect werd echter te zeer in beslag genomen door andere opdrachten voor de landvoogdes van de Nederlanden, Margaretha van Oostenrijk, waaronder de bouw van de kerk voor het klooster van Brou in Bourg-en-Bresse (Frankrijk). Hij werd opgevolgd door Hendrik Van Pede, de architect van het stadhuis van Oudenaarde. De geplande centrale toren en een loggia – symbolen van de macht waarvan de vorst het monopolie ongetwijfeld niet aan het stadhuis wou laten – werden nooit uitgevoerd. Het gebouw werd omstreeks 1536 voltooid in een laatgotische stijl met enkele renaissance-elementen, onder meer in de dakkapellen.

De Grote Markt kreeg hiermee zijn definitieve vorm, die de politieke machtsverhoudingen binnen de stad perfect weerspiegelde. Het uitzicht van

het plein zou nog slechts worden gewijzigd door de geleidelijke vervanging van de houten huizen door huizen in natuursteen en baksteen tijdens de 16de en 17de eeuw. De bouwcampagne eindigde in 1690 met de heropbouw van De Wolvin, gildehuis van de boogschutters. De door schilder Pieter Herbosch ontworpen gevel bezat een uitzonderlijk rijk uitgewerkte decoratie en iconografie.

Het Broodhuis, detail van een anoniem schilderij, laatste kwart van de 17de eeuw.
(© Kasteel van Gaasbeek)

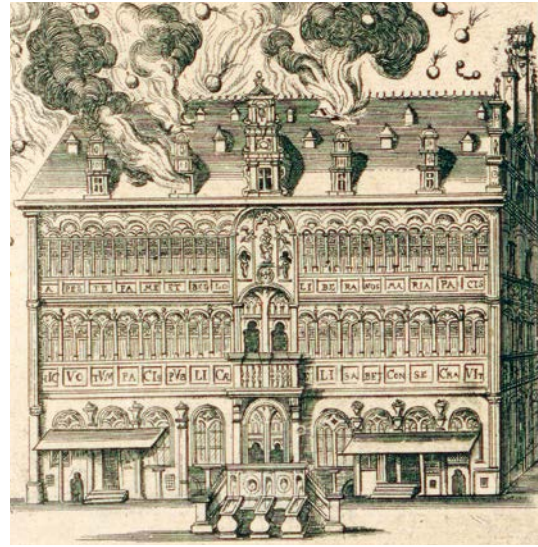
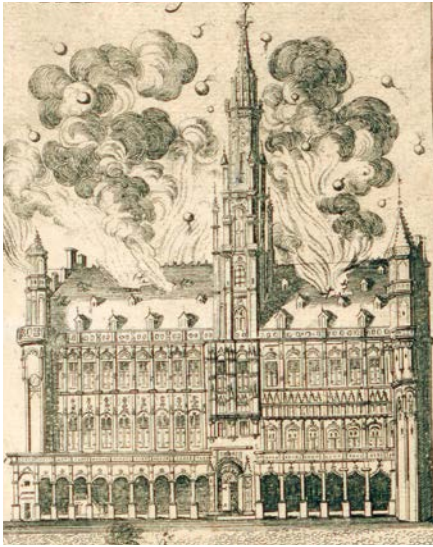
Het bombardement van 1695 en de barokke wederopbouw

HET BOMBARDEMENT VAN 1695

Het resultaat van eeuwenlang geduldig verfraaien zou met één klap brutaal worden vernietigd. Vanaf het midden van de 17de eeuw voerde Frankrijk een veroveringsbeleid, waarbij het steeds meer steden en grondgebied van de Spaanse Nederlanden inpalmdde. In 1692 had Lodewijk XIV zelf de inname van Namen geleid, de voornaamste versterkte vesting van het land. Drie jaar later werd zijn leger er op zijn beurt belegerd door een grote coalitie van de Verenigde Provinciën, Engeland en verschillende Duitse vorstendommen. De Zonnekoning gaf daarop, in de zomer van 1695, als represaille en afleidingsmanoeuvre het bevel tot een bombardement op Brussel. Van 13 tot 15 augustus liet de Franse artillerie van maarschalk de Villeroy vanop de hoogten ten westen van de stad een regen van brandbommen en gloeiende kolen op het hart van de stad neerkomen. Aangewakkerd door een felle westenwind baande het vuur zich gretig een weg door het web van smalle straatjes rond het stadhuis, waar de meeste huizen nog van hout waren. Toen de Franse troepen zich na bijna 48 uur onophoudelijk kanonvuur terugtrokken, waren ongeveer 5.000 openbare en particuliere gebouwen – een derde van de bebouwde oppervlakte van Brussel – in de as gelegd of sterk beschadigd.

De Grote Markt tijdens het bombardement van 1695, anoniem schilderij.
(© MSB)

Zichten van het bombardement van Brussel in 1695. T'ghebombardeert en t'brandent Brusselen. Ao 1695, ets. © SAB

Op 15 augustus schreef de Franse artilleriespecialist de Vigny: "Ik heb al vaak aan artilleriebeschietingen deelgenomen, maar nog nooit zag ik zo'n groot vuur noch zo veel verwoesting als in deze stad."

De Grote Markt, die midden in het schootsveld lag, werd door het bombardement volledig vernield. Het enige dat nog overeind stond, waren de muren en de toren van het stadhuis, het geraamte van het Broodhuis, een aantal kelders en het onderste gedeelte van enkele gevels aan de noordwestkant van de markt die tijdens de 17de eeuw in steen waren opgetrokken. De brand

Zicht van de Grote Markt vanuit de Heuvelstraat na het bombardement van 1695, ets naar Augustin Coppens. Van links naar rechts: het uiteinde van de rechtergevel van het stadhuis, de benedenverdieping van *In den Vos* en *Den Horen*, de onderste verdiepingen van *De Wolvin*, *Den Sack* en *Den Cruywagen*, de ruïnes van het steen waar *Den Coninck van Spaignien* zal worden gebouwd, de toren van de Sint-Niklaaskerk en de zijgevel van het Broodhuis. © SAB

verteerde alle kunstschaten van het stadhuis, waaronder onschatbare schilderijen van Rogier Van der Weyden, Michel Coxie, Pieter Paul Rubens, Antoon Van Dyck, en bijna het hele stadsarchief. Met uitzondering van de benedenverdiepingen van *Den Cruywagen*, *Den Sack* en *De Wolvin*, moesten alle huizen van de markt volledig worden heropgebouwd.

DE WEDEROPBOUW VAN DE GROTE MARKT

De autoriteiten slaagden er zeer snel in om deze catastrofale situatie onder controle te krijgen. Nadat de eerste noden van de bevolking waren gelenigd, manifesteerde zich zeer snel een soort collectieve wil om het onherstelbare te herstellen en de stad zo snel mogelijk nog fraaier weer op te bouwen zonder te vervallen in een onrealistisch ideaalproject.

Als economisch en politiek centrum van de stad sinds meerdere eeuwen werd de Grote Markt onmiddellijk het hoofddoel van de wederopbouw. De stadsmagistraat onderstreepte van meet af aan door uitzonderingsmaatregelen het uitzonderlijke belang van dit plein. Voor elk nieuw bouwproject moesten de plannen eerst door het schepencollege worden goedgekeurd. Tegelijk werd een beleid van gedwongen vestiging gevoerd. Zo werd onder meer het rijke gilde van de bakkers gedwongen zijn huis in de Guldenhoofdstraat te verkopen en zich op de Grote Markt te vestigen, op de hoek van de Boterstraat. In de nieuwe, rechte rooilijnen werden alle middeleeuwse uitsprongen weggewerkt en vertragingen in de uitvoering van bouwwerken werden beboet. Op 24 april 1697 werd een nieuwe wetgevende fase ingeluid: het schepencollege vaardigde een globale ordonnantie uit om het uitzicht van de gevels op elkaar af te stemmen. De uitzonderlijke status van de Grote Markt werd hiermee definitief bekrachtigd:

Zicht van de Grasmarkt in de richting van de Heuvelstraat en het stadhuis na het bombardement van 1695, ets van Augustin Coppens. © SAB

MOMORDIT LAPIDEM. BRUXELLA A GALLO FRUSTRA IGNE TENTATAE (Hij heeft gebeten in een steen. Brussel nodeloos vernield door het Franse vuur). Keerzijde van een medaille ter herdenking van het bombardement van Brussel en het begin van de wederopbouw van de stad, 1696. © KBR, Penningenkabinet

COMBUSTA INTEGRIOR EXSURGO. MDCIVC (Ik herrij's volmaakter uit mijn as. 1696). Voorzijde van een medaille ter herdenking van het bombardement en het begin van de wederopbouw van Brussel. Het symbool van de fenix die uit zijn as herrijst, bekroont ook de geveltop van het huis *De Wolvin*. © KBR, Penningenkabinet

"Alsoo ten uyttersten convenieert deser Stads Nedermerckt niet te laeten difformee- ren met eenige gebouwen oft gevels van elckanderen te seer differerende, maer dat het redelijk is daerinn d'egaliteit t' observeeren soovele mogelijk is, soo dat mijne heeren die Lieutenant-amman, borghmeesteren, schepenen, tesoriers, rentmeesteren ende raedt deser stad van Brussel, interdiceren zo aen de proprietarissen als aen allen de wercklieden aen de gebouwen werkende van op deze voorseyde stadtsnedermerckt eenige gevels oft huysen te bouwen, tenzij het model van den gevel, die sij van intentie souden sijn te maecken aen mijne voornoemde heeren alvorens sij gethoont, ende bij hun goetgevonden ende geapprobeert op pene van 100 patacons soo bij de voorseyde proprietarissen als wercklieden over iedere contraventie te verbeuren, executabel uuijt kraechte deser, te bekeeren naer ouder gewoonte, ende dat den bouw contrarie deser gemaect sijnde, ten coste van de contraventeurs feytelijck zal worden afgebroken. Aldus gedaen ende gepubliceert ter presentie van mijne voors. heren op den 24 aprilis 1697."

In 1696 startte men met de bouw van de eerste huizen. De Rijselse burger P.L.J. d'Hailly, die in 1698 de stad bezocht, verbaasde zich in zijn reisverslag over de uitzonderlijke snelheid van de wederopbouw: "Het bombardement dat deze stad in 1695 getroffen heeft, heeft haar verschrikkelijk beschadigd. [...] een slechte zaak heeft een goede afloop gekend, doordat ze gediend heeft om Brussel te verfraaien, zodat het een van de mooiste steden van Europa zal zijn wanneer alles heropgebouwd is [...] Men kan zich niets prachtigers indenken dan de Grote Markt, het zijn allemaal huizen van ambachtsgilden die herbouwd zijn met vergulde voorgevels, sommige versierd met beelden, andere met bustes [...] Sommige van deze gildehuizen hebben dertigduizend daalders gekost. Het stadhuis, waarvan na het bombardement alleen de muren en de toren waren overgebleven, is bijna voltooid, de kant van de markt is helemaal vernieuwd [...] na een dergelijke ramp is het nauwelijks te geloven dat er al zo veel huizen herbouwd zijn."

Die gezamenlijke inspanning verborg echter uiteenlopende visies tussen de burgerij en de centrale overheid. Voor de stedelijke burgerij kwam het er in de eerste plaats op aan de identiteit van de stad en haar sociaal, politiek, economisch en stedenbouwkundig evenwicht te bewaren. Daartoe wou ze al het mogelijke doen om de stad te verfraaien en bij te dragen tot een betere woonbaarheid.

De jonge keurvorst Maximiliaan-Emmanuel van Beieren, die in 1692 tot gouverneur-generaal van de Spaanse Nederlanden was aangesteld, had een volledig andere visie. De Europese dynastieke en politieke context wekte bij hem de hoop om zijn functie een erfelijk karakter te kunnen geven. Als groot architectuurliefhebber die zich bewust was van de retorische kracht van de

barokstijl, zag hij de heropbouw als een herschepping van de stad in dienst van de vorstelijke macht. De Grote Markt was voor hem de ideale plaats om de aanwezigheid van het centraal gezag symbolisch gestalte te geven in het hart van de burgerlijke stad. Architect Willem De Bruyn kreeg daarom opdracht de individuele huizen te groeperen achter grote monumentale gevelwanden die vorstelijke residenties nabootsten, versierd met de kentekens van de vorst: rusterstandbeeld, wereldbol met kroon, borstbeeld met de keten van het Gulden Vlies, enz.

In februari 1696 keurde de Stad een plan goed waardoor de zes huizen aan de zuidoostkant van de markt één enkele gevel kregen. De Bruyn tekende een ontwerp waarin de individuele rijhuizen op elegante wijze werden ingepast in een monumentale compositie van de kolossale orde, geïnspireerd op Franse en Hollandse modellen. De basis van de pilasters was versierd met borstbeelden van de Brabantse hertogen, die het lange voorgeslacht symboliseerden waarvan de Spaanse koning op het einde van de 17de eeuw de opvolger was. Meerdere bewaard gebleven tekeningen tonen aan dat het de bedoeling was om het centrale fronton te bevolken met allegorische figuren die verwezen naar de macht van het centraal gezag.

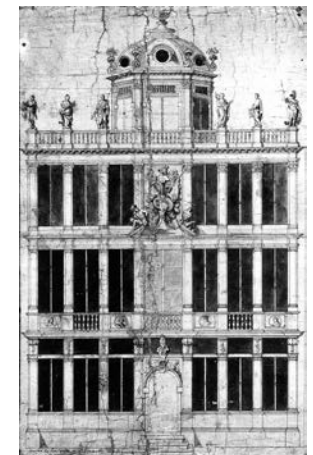
Hetzelfde jaar nam de Stad een tweede project aan om alle huizen rechts van het Broodhuis, tussen de Heuvelstraat en de Haringstraat, achter één gevel te groeperen. Het ontwerp omvatte een gelijkaardige structuur met een centrale uitbouw waarvan het gebogen fronton bekroond zou worden met een rusterstandbeeld van de triomferende vorst.

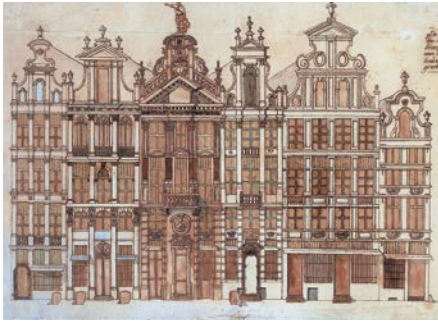
In december 1695 had de stadsmagistraat het gilde van de bakkers bevolen hun nieuwe gildehuis op de hoek van de Boterstraat te bouwen volgens het plan dat de Stad had laten opmaken. Op 12 maart 1696 kregen de vettewariërs door een andere resolutie het bevel om het gedeelte van de voorgevel van *Den Cruywagen* dat door het bombardement gespaard was gebleven af te breken en te herbouwen naar het model van het nieuwe gildehuis van de bakkers, *Den Coninck van Spaignien*, dat er rechts van lag. Deze resoluties lijken erop te wijzen dat de stadsmagistraat ook voor de noordwestkant van de markt, tussen de Boterstraat en de Guldenhoofdstraat, plannen had voor een eengemaakte gevelrij.

Het geheel van de Hertogen van Brabant, heropgebouwd in 1696-1698 naar de plannen van Willem De Bruyn. Aquarel van F.J. De Rons uit 1749 die toont hoe de gevel er uitzag voor de wijziging van het fronton in 1770. © MSB

Den Coninck van Spaignien, gebouwd in 1696-1697, anoniem ontwerp. © MSB

De noordoostkant van de Grote Markt tussen de Heuvelstraat en de Haringstraat. Aquarel van F. J. De Rons, begin van de 18de eeuw. (© MSB)

De noordoostkant van de Grote Markt, tussen de Vlees-en-Broodstraat en de Boterstraat. Uiterst links, op de hoek van de Boterstraat, het vroegere gildehuis van de schoenmakers, *Den Keyzer Leopoldus*. Aquarel van F. J. De Rons, begin van de 18de eeuw. (© MSB)

Den Gulden Boom, gildehuis van de brouwers. (A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

Deze nabootsingen van prinselijke paleizen, die op kosten van de gilden en particuliere burgers werden uitgevoerd, druisten in tegen de traditionele onafhankelijkheid van de burgerij en stuitten onmiddellijk op fel protest.

In april 1697 betwistten de timmerlieden, die eigenaar waren van *De Tinne Pot*, de verplichting om het opgelegde plan voor de zuidoostelijke kant van de markt te volgen. Het was slechts onder druk van de stadsmagistraat, die zich beriep op de zes identieke huizen die er in de 15de eeuw waren en door de uitdrukkelijke wens van de gouverneur-generaal, dat ze uiteindelijk met het plan instemden. In dezelfde periode kwam het tot een proces tussen het gilde van de kleermakers, die pas de heropbouw van *Den Gulden Boot* beëindigd hadden volgens het eenvormige bouwplan voor de noordoostkant, en hun buurman Jan De Vos, die eigenaar was van het huis *Den Engel* rechts daarvan. De Vos dreigde ermee al het lijstwerk van het huis van de kleermakers af te breken dat conform het bouwplan uitstak over zijn perceel. Ondanks verzoeningspogingen van gouverneur Maximiliaan-Emmanuel sleepte het proces meerdere jaren aan. Deze rechtszaak toonde duidelijk het onvermogen aan van de centrale overheid om plannen door te drukken die ingingen tegen de privébelangen van de Brusselse burgerij. Enkele jaren later werd het ontwerp van De Bruyn definitief opgegeven. *Den Engel* en de andere huizen aan de noordoostkant zouden worden gebouwd met uitgezaagde topgevels zoals het merendeel van de huizen op de Grote Markt. Van de ambities van gouverneur-generaal Maximiliaan-Emmanuel werden alleen het ensemble van *De Hertogen van Brabant* gerealiseerd alsook zijn ruitersstandbeeld dat in 1697 op het huis *Den Gulden Boom* van de brouwers werd geplaatst. De inspiratie voor dit beeld is waarschijnlijk ontleend aan het concept van een koninklijk plein met centraal standbeeld van de vorst dat in die tijd in Frankrijk en Italië opgang maakte.

De afgevoerde ontwerpen van De Bruyn maken de grote coherentie tussen het gotische stadhuis en de gevels van de huizen die twee en een halve eeuw

later door de stedelijke burgerij werden gebouwd des te opmerkelijker. Die continuïteit vloeit waarschijnlijk voort uit een intuïtief en inventief teruggrippen naar een bouwstijl uit de economische bloeitijd van de gilden, die via het stadhuis symbool bleef staan voor de eigenheid en de autonomie van de burgerij tegenover het centraal gezag.

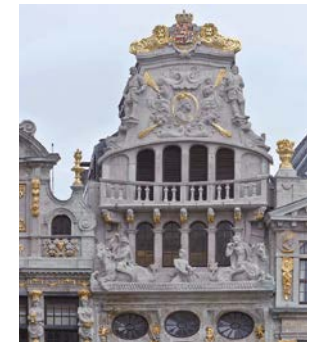
De gotische traditie vinden we terug in de verticale lijnen van de hoge en smalle gevels, verlengd door topgevels met een complexe en telkens weer andere vormgeving. Ze is ook aanwezig in de afslanking van het muuroppervlak tot een dun skelet van steunbalken en entablementen. Binnen dat algemene kader spreidt elk huis een vaak nadrukkelijk individualisme tentoon dat put uit zeer gevarieerde bronnen die wortelen in de lokale cultuur maar ook openstaan voor buitenlandse artistieke invloeden. Meerdere privéwoningen, zoals *Joseph en Anna*, *Den Eyck* en *De Samaritaen* of *Den Pauw* houden vast aan een bouwwijze met licht uitspringende horizontale en verticale banden, die teruggaat op maniëristische modellen van de 16de eeuw. *Den Cruywagen* en *Den Sack*, waarvan de benedenverdiepingen het bombardement overleefd hadden, vertonen een opeenstapeling van klassieke bouwstijlen die typisch is voor vele huizen uit de 17de eeuw. *Den Horen* is met zijn plastisch uitgewerkte gevel en naturalistische kracht verwant aan de Italiaanse barok. De decoratie van *In den Vos* ontleent motieven van de Franse régencestijl. De door De Bruyn ontworpen huizen *Den Gulden Boot*, *Den Gulden Boom* of *Den Engel* kenmerken zich door een nieuwere bouwstijl van de kolossale orde met pilasters of zuilen die meerdere verdiepingen omspannen. *De Swane*, dat met zijn belijnde benedenverdieping, fronton en koepeldak geïnspireerd is op het Franse classicisme, is een uitzondering in de rij. We zien dus een waaier aan vormen en invloeden die

Noordwestkant van de Grote Markt, van rechts naar links: *Den Coninck van Spagnien*, *Den Cruywagen*, *Den Sack*. (A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

Den Horen, gildehuis van de schippers. (A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

Den Gulden Boot, gildehuis van de kleermakers, detail met het borstbeeld van Sint-Barbara, patroonheilige van de gilde. (A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

Het Groot Vleeshuis aan de Grasmarkt dat in 1697 herbouwd werd door Willem De Bruyn. De monumentale gevel met het wapenschild van de Spaanse koning verraadt de nabijheid van de Grote Markt (gesloopt).
(© SAB)

de voorkeuren van de betrokken architecten weerspiegelden, maar vooral een fundamenteel verlangen naar verscheidenheid dat ook al bleek uit het vasthouden aan de individuele topgevel.

Sinds de wederopbouw worden bezoekers gefascineerd door de talloze allegorische voorstellingen, historische figuren, beschermheiligen, uithangborden, motieven, deviezen, data en chronogrammen, die een onuitputtelijk stenen boek vormen waarvan de elementen over de markt heen met elkaar lijken te communiceren. De gevel van *De Wolvin*, die enkele jaren voor het bombardement was getekend door schilder Pieter Herbosch, bevatte een uiterst doorwrochte iconografie en heeft waarschijnlijk een grote invloed gehad op de wederopbouw

van vele huizen. De talrijke vergulde elementen gepaard aan een rijke retoriek die naar hartenlust putte uit alle repertoria van de oude en de moderne geschiedenis, de klassieke mythologie, iconologie, de bijbel en de christelijke heiligenlevens, verleenden elk huis een onmiskenbaar eigen karakter.

Op de eerste verdieping van elk gildehuis was een vergaderkamer; rijkelijk versierd met schilderijen van de voornaamste Brusselse schilders uit het begin van de 18de eeuw, zoals Victor-Honoré Janssens, Jean Van Orley en Jacques Van Helmont. Deze doeken zijn na de opheffing van de gilden helaas vernietigd of verspreid geraakt.

DE HERRIJZING VAN HET STADHUIS

Het bombardement van 1695 stortte het stadsbestuur in een diepe financiële crisis. De wederopbouw van het stadhuis stond dus in het teken van algemene soberheid. Langs de buitenkant probeerde men het middeleeuwse uitzicht zo getrouw mogelijk te respecteren. De te herbouwen gedeelten moesten 'in gotische stijl' worden uitgevoerd. Hoewel men hierin vrij goed geslaagd is, blijft het mogelijk dat sommige decoratieve elementen die onherstelbaar beschadigd waren bij de heropbouw niet vervangen werden.

Het interieur van het stadhuis kreeg zijn vroegere luister niet terug. De meeste ruimten werden slechts spaarzaam gedecoreerd. Een van de uitzonderingen hierop was de zaal op de eerste verdieping van de toren, de *Schepenkamer* of *Schone kamer*, waar buitenlandse gasten de feesten op het marktplein bijwoonden. Deze ruimte, met zijn mooie lambrisering die onder het oude gotische gewelf doorloopt, getuigt, zoals bij de huizen op de markt,

van de flexibiliteit waarmee de toenmalige architecten erin slaagden om klassieke decoratie met middeleeuwse elementen te verzoenen. De aanpalende kamer waarin het College zetelde (de huidige David en Bathseba-zaal) kreeg eveneens een mooi plafond waarin beeldhouwer Marc de Vos het thema van Sint-Michiel uitbeeldde.

HET GEBOUW VAN DE STATEN VAN BRABANT

Het bombardement had de oude lakenhal en de meeste andere gebouwen aan de achterkant van het stadhuis volledig in de as gelegd. Aangezien de lakenhandel veel aan belang had ingeboet, liet de Stad de zorg voor het optrekken van een nieuw gebouw over aan de Staten van Brabant, de vertegenwoordiging van steden, clerus en adel, die ongeveer het huidige Brussels Gewest en de provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant en Waals-Brabant omvatte. De werken werden geleid door architect Cornelis Van Nerven. De bouw van de drie U-vormige gebouwen begon in 1706 en werd omstreeks 1720 voltooid met de interieurdecoratie.

Het nieuwe gebouw was zeer sober van ontwerp, het meest klassieke in stijl van heel de reconstructie, en vormt een opvallende eenheid met het middeleeuwse stadhuis. Dat is een gevolg van de gesloten U-vorm die zich afwendt van de omringende nauwe en donkere straten en volledig naar de centrale binnenkoer is toegekeerd. De enige toegang wordt gevormd door de sierlijke poort met

Stadhuis, de *Schepenkamer* of *Schone Kamer* op de eerste verdieping van de toren, gerestaureerd na het bombardement van 1695. Boven de schoorsteen hangt een Christus aan het Kruis van Jean Van Orley uit 1712.
(Y. Peeters © MSB)

Sint-Michiel die de duivels verplettert. Detail van het plafond van de oude Schepenkamer, uitgevoerd door beeldhouwer Marc de Vos.
(Y. Peeters © MSB)

Stadhuis, gebouw van de Staten van Brabant, binnenkoer, zicht op de achtergebouw.

(Y. Peeters © MSB)

Fontein die De Schelde symboliseert op de binnenkoer van het stadhuis, 1715.

(Ch. Bastin en J. Evvard © GOB)

rondboog in het midden van de achtergevel. De hoofdingang via het portaal op de Grote Markt wordt gemarkeerd door de monumentaliteit van de gevel en de toren. Om deze toegang vanop het marktplein nog beter te doen uitkomen is de achtermuur van de binnenkoer met grote zorg afgewerkt. Twee symmetrische fonteinen ontworpen door Jean André Anneessens in 1714 symboliseren de twee grote rivieren van het land, allegorisch voorgesteld door twee grijsaards die op een urne leunen: *De Maas* links, van de hand van beeldhouwer Jan De Kinder, en *De Schelde* rechts, uitgevoerd door Pierre Denis Plumier.

De hoofdingang, gelegen in de rechtergebouw komende van de markt, leidt op de eerste verdieping naar zes opeenvolgende pronkzalen die de hele achtergebouw beslaan. De eerste zaal, de *Vergaderzaal van de Staten van Brabant* (vandaag de gemeenteraadszaal), is zonder twijfel het mooiste bewaard gebleven voorbeeld van binnenhuisdecoratie uit het begin van de 18de eeuw in Brussel. Deze zaal heeft zeer weinig wijzigingen ondergaan en geeft dus een uitstekende indruk van het soort decoratie en afbeeldingen die, op een meer bescheiden schaal, aanwezig waren in de vergaderzalen van de gildehuizen na het bombardement. De decoratie staat volledig in het teken van de Staten van Brabant. Links van de schoorsteen ziet men de mijter en het kruis die de clerus symboliseren, rechts de helm en de banier van de adel. Daar tegenover hangen op de muurvlakken tussen de ramen de wapenschilden van de drie hoofdsteden die in de Staten vertegenwoordigd waren: Antwerpen, Brussel en Leuven. Het plafond van de Brusselse schilder Victor-Honoré Janssens stelt een *Vergadering van de Goden* voor waarop Jupiter een kroon aanreikt aan een allegorische figuur die het hertogdom Brabant uitbeeldt. Drie Brusselse wandtapijten uit het begin van de 18de eeuw stellen respectievelijk de inhuldiging voor van Filips de Goede als hertog van Brabant in 1430, de troonsafstand van Keizer Karel in

Brussel in 1555 en de inhuldiging van Karel VI, de eerste Oostenrijkse vorst, in 1717. Om het oorspronkelijke interieur te vervolledigen moet men de spiegel achteraan wegdenken en vervangen door een groot baldakijn waaronder symbolisch een portret van de vorst hing. Deze weelderige decoratie wordt ook in de drie volgende zalen voortgezet (vandaag Schepenzaal, wachtkamer en schepenkabinet) met een reeks van acht Brusselse wandtapijten uit de 18de eeuw, vervaardigd naar kartons van de Franse schilder Charles Le Brun, waarop scènes uit het leven van Clovis te zien zijn. In de laatste kamer, vroeger ingenomen door de *Griffie* (vandaag kabinet van de burgemeester), is een plafondschildering bewaard van Jean Van Orley waarop de vier hoofdsteden van Brabant zijn afgebeeld.

Vergaderzaal van de Staten van Brabant. Detail van de troonsafstand van Keizer Karel in de grote zaal van het Coudenbergpaleis in 1555, wandtapijt uit het begin van de 18de eeuw.

(© MSB)

Vergaderzaal van de Staten van Brabant. Plafondschildering van Victor-Honoré Janssens waarop een *Vergadering van de Goden* te zien is rond een allegorische figuur van het hertogdom Brabant.

(© MSB)

De Vergaderzaal van de Staten van Brabant, vandaag gemeenteraadszaal.

(Y. Peeters © MSB)

De Grote Markt in de 19de en 20ste eeuw

De Grote Markt aan het begin van de 19de eeuw. Tekening van Gavard, lithografie van Arnout, 1833. Het stadhuis heeft nog geen beelden. Links het huis De Sterre voor de sloop in 1853. Rechts is De Wolvin nog afgebeeld zonder het fronton dat van na 1695 dateert. Het midden van het marktplein wordt verlicht door een grote lantaarn. (© SAB)

architect stelde voor de huizen tussen het Broodhuis en de Boterstraat af te breken om een rechtstreekse verbinding te creëren met de Muntschouwburg. Een andere wou een overdekte galerij aanleggen in het complex van De Hertogen van Brabant. Een derde stelde zondermeer voor om alle gebouwen rond de markt af te breken om de oppervlakte ervan te verdubbelen, maar wellicht ging het hier om een sarcastische kritiek op de stedenbouwkundige plannen uit die tijd. Het stadhuis, dat een groeiende administratie moest huisvesten, werd niet gespaard. Tussen 1851 en 1880 werden op de gemeenteraad diverse projecten besproken – die wegens geldgebrek gelukkig niet doorgingen – om een deel van de binnenkoer te bebouwen, de achterzijde te verhogen met een bijkomende verdieping en de gevels te verbouwen in neogotische stijl, het stadhuis uit te breiden tot voorbij de Vrutstraat, enz. In 1853 werd het kleine huis De

De periode na de Franse Revolutie is een van de somberste in de geschiedenis van de Grote Markt. De Franse sansculottes hadden het gemunt op alles wat naar het ancien régime verwees. Ze sloegen beelden op de gevels van de gildehuizen stuk (waarvan sommige reeds waren aangetast of verdwenen door gebrek aan onderhoud als gevolg van de verarming van de gilden) en plunderden de vergaderkamers. De in beslag genomen huizen die na de afschaffing van de gilden als nationale goederen werden verkocht, bleven verder aftakelen doordat de nieuwe eigenaars weinig oog hadden voor de instandhouding van dit oude en broze erfgoed.

Enkele decennia later wilden sommigen, om het verkeer in het stadscentrum vlotter te laten verlopen, komaf maken met het middeleeuwse stratenpatroon rond de Grote Markt. Een

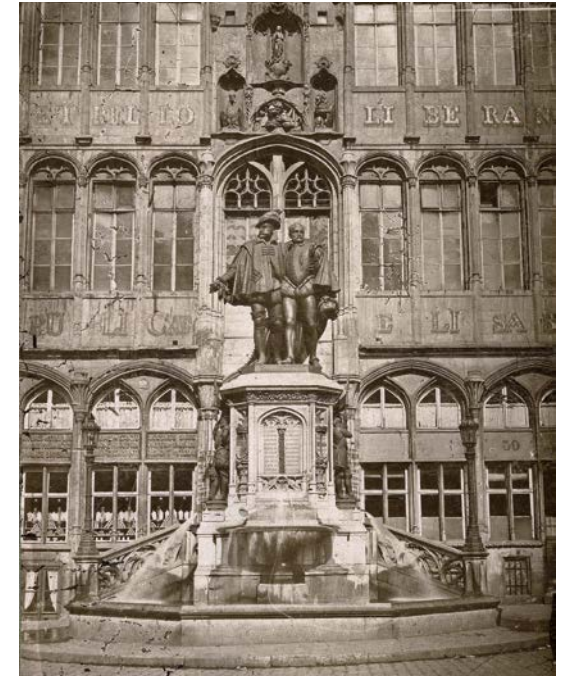
Sterre afgebroken om de straat langs het stadhuis te verbreden.

In dezelfde tijd echter begon Europa onder invloed van de romantiek, die onder meer geboeid werd door de gotische architectuur en de bloedige godsdienstoorlogen in de Nederlanden ten tijde van Filips II, de Grote Markt stilaan opnieuw te ontdekken. Goethe en Beethoven brachten in hun werk hulde aan het heroïsche verzet van Egmont, die in 1568 onthoofd werd. De Amerikaanse historicus John Lothrop Motley kwam de sfeer van de Grote Markt opsnuiven voor zijn bekende boek *History of the United Netherlands*. Victorien Sardou koos de Grote Markt, als decor voor zijn historisch drama *Patrie*. Ook Victor Hugo, Théophile Gautier, Gérard de Nerval en zelfs Charles Baudelaire, ondanks zijn diepe afkeer voor België, drukten hun bewondering uit voor de Brusselse markt.

Hugo, die zich na de staatsgreep van 1851 in Frankrijk als banneling in Brussel gevestigd had, wou geen andere omgeving en nam zijn intrek in het huis *De Duive* op de Grote Markt waarvan hij de sfeer opriep in *Les Contemplations*:

*“Tout ce qui peut tenter un cœur ambitieux
Était là, devant moi, sur terre et dans les cieux ;
Sous mes yeux dans l’austère et gigantesque place,
J’avais les quatre points cardinaux de l’espace,
Qui fait songer à l’aigle, à l’astre, au flot, au mont,
Et les quatre pavés de l’échafaud d’Egmont.
(À Jules J.)”*

Na de oprichting van het koninkrijk België in 1830 kwam er een geleidelijke kentering op gang in de houding van de publieke opinie ten aanzien van de prestigieuze getuigen van een glorieus verleden die sinds een halve eeuw stonden te verkrotten. Het was het begin van een beweging om oude gebouwen als monument te bewaren, die achtereenvolgens zou leiden tot de restauratie van het stadhuis, de renovatie van de voornaamste gildehuizen, de reconstructie van het Broodhuis en ten slotte de volledige bescherming van het marktplein onder impuls van de kunstminnende burgemeester Charles Buisson.

Het standbeeld van de graven Egmont en Hoorne, uitgevoerd door Charles-Auguste Fraikin (1864). Het stond eerst op de Grote Markt voor het Broodhuis, op de plaats van hun onthoofding, maar werd in 1879 overgebracht naar de Kleine Zavel. (© privéverzameling)

*“Alles wat een ambitieus hart kan aanspreken
Was daar, voor mij, op aarde en in de hemelen;
Voor mijn ogen in het strenge gigantische plein,
Ik had de vier hoofdpunten van de ruimte,
Die doet denken aan de arend, de stroom, de berg.
En de vier plaveien van het schavot van Egmont”
(Aan Jules J.)*

DE RESTAURATIE VAN HET STADHUIS

De buitenrestauratie

De systematische restauratie van de buitenkant van het stadhuis begon met de renovatie van de toren in 1840 onder leiding van Tilman-François Suys. De werkzaamheden werden daarna overgenomen door stadsarchitect Pierre-Victor Jamaer en zonder onderbreking voortgezet tot het begin van de 20ste eeuw. Steunend op wetenschappelijk historisch onderzoek, waarbij hij af en toe ook het advies inwon van internationaal gerenommeerde specialisten zoals Eugène Viollet-le-Duc voor de restauratie van de Leeuwentrap, streefde Jamaer ernaar een zo rijk en prestigieus mogelijk gebouw af te leveren. Naast de toevoeging van sommige decoratieve elementen (waarvan op betwistbare gronden werd aangenomen dat ze tot het originele gebouw behoorden), bestond de meest radicale ingreep in de geleidelijke opvulling

van de nissen –of wat men voor de overblijfselen van nissen hield– aan de drie buitengevels met een leger van beelden. Uit oude documenten blijkt nochtans dat de gevel nooit meer dan een zeer beperkt aantal beelden heeft gehad: enkele op de onderste verdiepingen van de toren en op de eerste verdieping van de hoektoren aan de Guldenhoofdstraat.

Dit uitgebreide programma voor de decoratie van de gevels, dat in 1845 werd aangevat en tot het begin van de 20ste eeuw duurde, leidde tot de vervaardiging van bijna 300 levensgrote figuren. Er werd begonnen met het portaal, dat merkwaardige beelden bevat van Charles-Auguste Fraikin (timpaan en allegorieën op de deurposten). Daarna volgden de gevels van de twee gebouwen op het marktplein met een volledige stamboom van de vorsten die tussen de 6de en de 16de eeuw over het Brabantse grondgebied hebben geregeerd, gaande van Pepijn van Landen (tweede verdieping links) tot Ferdinand I van Habsburg, broer van Keizer Karel (eerste verdieping rechts). Vanaf 1885 werd de lange gevel aan de Sterstraat ingevuld met de vertegenwoordigers van het gemeentelijk gezag in de 15de en 16de eeuw. Nadien volgde de zijgevel aan de Guldenhoofdstraat, waar een selectie van 15 beroemde personen uit de wereld van kunsten en wetenschappen een plaats kregen, waaronder de schilders Rogier Van der Weyden en Bernard Van Orley, de arts Andreas Vesalius, de architecten Lodewijk Van Bodeghem en Jacques Francart. De wens om het middeleeuwse gebouw meer

In 1866 besloot P.-V. Jamaer de Leeuwentrap onder de linkergalerij van de gevel in zijn oorspronkelijke toestand te herstellen. De twee zuilen werd vervangen door grote kraagstenen die los in de ruimte hangen zoals te zien was op meerdere oude afbeeldingen. (A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

Leeuwentrap. De kraagsteen links beeldt de moord uit op schepen Everard 't Serclaes, die in 1388 vermoord werd door soldaten van de heer van Gaasbeek. Zijn ziel wordt meegevoerd door de duivel onderaan. (foto van de auteur)

Allegorie van de Vrede rechts in het portaal door Charles-Auguste Fraikin. (D. Langendries © SAB)

Allegorie van de Bedachtzaamheid rechts in het portaal door Charles-Auguste Fraikin. De beelden Vrede en Bedachtzaamheid, die in een weinig duurzame steen waren uitgevoerd, werden door Fraikin opnieuw gemaakt in 1888. (D. Langendries © SAB)

A. de Grimberghe door Égide Rombaux, ziegel Ch. Bulsstraat, omstreeks 1885-1892. (D. Langendries © SAB)

allure te geven (door decoratieve rijkdom en esthetische schoonheid impliciet te verenigen) ging aldus gepaard met de passie voor geschiedenis en de didactische uitstalling van beelden in de openbare ruimte die kenmerkend is voor de tweede helft van de 19de eeuw.

Samen met de beelden die vervaardigd werden voor de restauratie van de gildehuizen en het herbouwde Broodhuis, maken deze bestellingen, waaraan meerdere generaties kunstenaars meewerkten, de Grote Markt tot een indrukwekkend openluchtmuseum van 19de-eeuwse Belgische beeldhouwkunst, met opmerkelijke werken van Paul de Vigne, Albert Desenfans, Julien Dillens, Paul Du Bois, Charles-Auguste Fraikin, Jef Lambeaux, Constantin Meunier, Georges Minne, Pierre Puyenbroeck, Egide Rombaux, Charles Samuel, Thomas Vincotte, e.a. Een grondige schoonmaak- en restauratiecampagne in 1997-1998 onder leiding van stadsarchitect Francis Dardenne heeft het belang van dit te weinig gekende erfgoed nogmaals duidelijk gemaakt.

Sint-Sebastiaan, beeld in het timpaan van het portaal door Charles-Auguste Fraikin, omstreeks 1855. (D. Langendries © SAB)

Sventibold door Constantin Meunier, linkergebouw van de voorgevel, 1863. (D. Langendries © SAB)

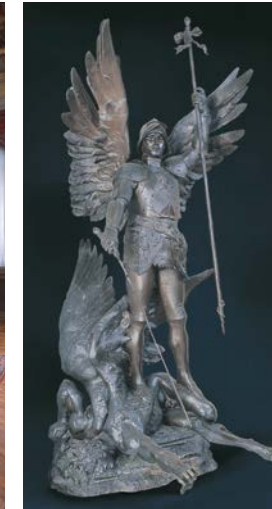

De binnenrenovatie

De nieuwe gemeenteraad die zich na de revolutie van 1830 in het stadhuis installeerde, trof er een paradoxale toestand aan. De zalen van het oude gotische gebouw, het meest prestigieuze gedeelte, boden een vrij armtierige aanblik en verkeerden in slechte staat, terwijl het achterste gedeelte, waar de Staten van Brabant hadden gezeteld, overdadig versierd was, maar nooit iets met het stadsbestuur te maken had gehad. De lange renovatiecampagne die door Jamaer in 1860 werd aangevat, werd dan ook een complexe onderneming. De pronkzalen uit het begin van de 18de eeuw werden behouden maar kregen een nieuwe bestemming, de andere vertrekken in dat deel werden in een gelijkaardige stijl gedecoreerd, maar met gebruik van meer specifieke Brusselse of Belgische kleuren, en het middeleeuwse gedeelte kreeg een luxueuze inrichting in neogotische of neorenaissancestijl. Tegelijk met de renovatie werd ook de circulatie in het gebouw gewijzigd. Vertrekpunt werd een nieuwe Eretrap, geplaatst in de linkergebouw met toegang langs de binnenkoer, die het mogelijk maakte de historische en symbolische referenties te etaleren die het stadsbestuur na aan het hart lagen. In de hal wordt de bezoeker opgewacht door een monumentaal bronzen beeld van *Sint-Michiel die Satan verplettert*, een werk van Charles Van der Stappen. Het trappenhuis is versierd met muurschilderingen van Jacques de Lalaing gewijd aan de verheerlijking van de gemeentelijke macht. De overloop op de eerste verdieping geeft rechtstreeks toegang tot de

Gotische zaal, tweede helft 19de eeuw.
Ze is versierd met Mechelse wandtapijten die oude Brusselse ambachten en gilden voorstellen.
(Y. Peeters, 2003 © MSB)

In de Collegezaal of Maximiliaanzaal hangen vier 18de-eeuwse wandtapijten over het leven van Clovis, vervaardigd in Brussel naar kartons van de Franse schilder Charles Le Brun.
(© protocol, 2004 Stad Brussel)

Kabinet van de Burgemeester.
De decoratie werd tijdens de tweede helft van de 19de eeuw volledig vernieuwd, behalve het plafond, dat vroeg 18de-eeuws is.
(Y. Peeters, 2003 © MSB)

Beeld van Sint-Michiel die Satan verplettert door Charles Van der Stappen, geplaatst aan de voet van de nieuwe eretrap van het stadhuis, 1893. Maquette bewaard in het Museum van de Stad Brussel.
(© MSB)

voornaamste vertrekken van het gebouw: de Gotische zaal en de Trouwzaal aan de kant van de Grote Markt, het kabinet van de burgemeester, de oude Grangégalerij en de andere 18de-eeuwse vertrekken aan de kant van de Vrutstraat. Tussen het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw werd de decoratie van het stadhuis aangevuld met de aankoop van kostbare oude werken, in het bijzonder een opmerkelijke reeks Brusselse wandtapijten uit de 16de, 17de en 18de eeuw.

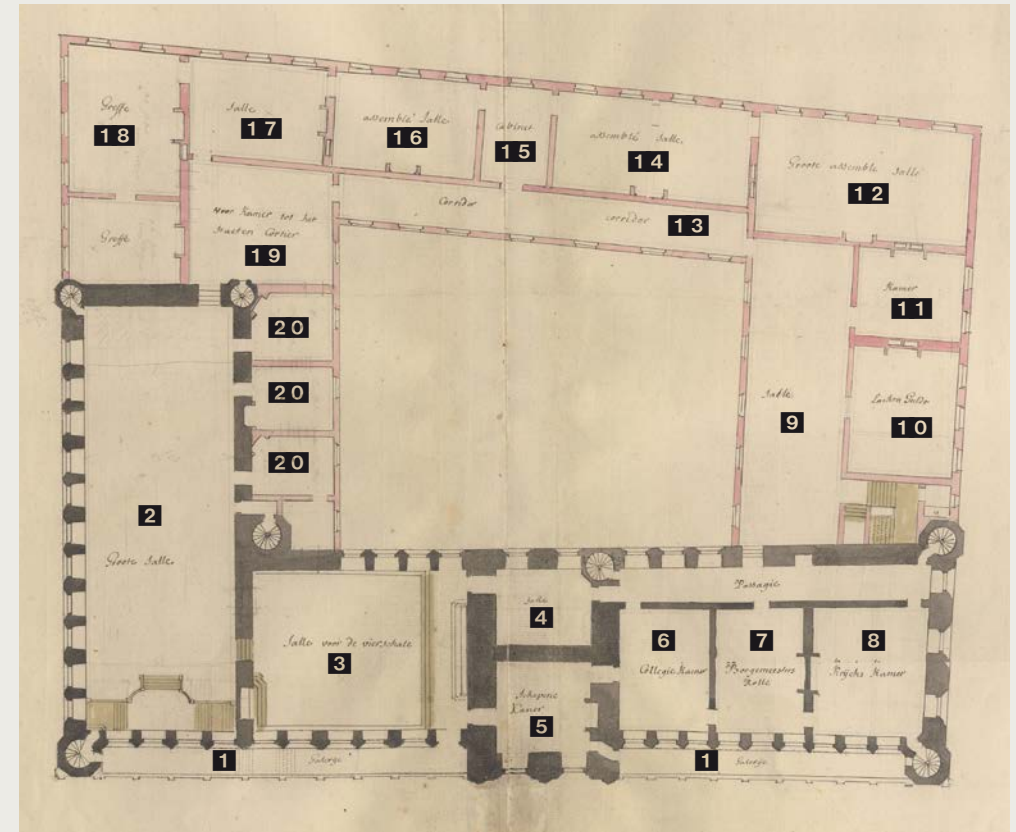
Trouwzaal, tweede helft 19de eeuw.
(Y. Peeters, 2003 © MSB)

Plattegronden van het stadhuis omstreeks 1760.
(© SAB)

- Benedenverdieping**
- A. Grote Markt
  - B. Guldenhoofdstraat
  - C. Vruntstraat
  - D. Vroegere Sterstraat, vandaag Charles Bulsstraat
1. Binnenkoer
  2. Portaal onder de toren
  3. Galerijen
  4. Leeuwentrap
  5. Fontein De Maas
  6. Fontein De Schelde

Eerste verdieping
(de cursieve aanduidingen stemmen overeen met de huidige bestemmingen)

- Gotisch gebouw (in het grijs)**
1. Balkons
  2. Grote Vergaderzaal van de Stad / Gotische zaal
  3. Vierschaar / Trouwzaal
  4. Zaal / Wachtkamer
  5. Schepenkamer of Schone Kamer / Schepenkabinet
  6. Collegiekamer / Schepenkabinet, Zaal van David en Bathsheba genaamd
  7. Kamer van de Burgemeesters / Schepenkabinet
  8. Kamer van de Krijgsraad / Schepenkabinet

- Gebouw van de Staten van Brabant (in het rood)**
9. Zaal / Hal
  10. Zaal van de Lakengilde / Schepenkabinet
  11. Kamer / Schepenkabinet
  12. Grote Vergaderzaal van de Staten van Brabant / Gemeenteraadzaal
  13. Grangégalerij
  14. Vergaderzaal / Colle- of Maximiliaanzaal
  15. Kabinet / Wachtkamer
  16. Vergaderzaal / Schepenkabinet
  17. Zaal / Schepenkabinet, Zaal van het Voorlopig Bewind genaamd
  18. Griffie van de Staten van Brabant / Kabinet van de Burgemeester
  19. Wachtkamer / Wachtkamer van de Burgemeester
  20. Vroegere 'contours' vervangen door de Eretrap

Eretrap, eerste verdieping.
(Y. Peeters, 2003 © MSB)

De cyclus allegorische schilderijen van de eretrap uitgevoerd door Jacques de Lalaing wordt bekroond door deze van het gewelf op de eerste verdieping met de voorstelling van het gemeentelijk belfort verdedigd door alle krachten van de stad tegen de pest, de hongersnood en de oorlog.
(Y. Peeters, 2003 © MSB)

DE RECONSTRUCTIE VAN HET BROODHUIS

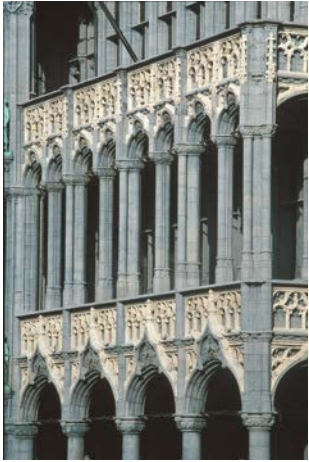
Het Broodhuis heeft ongetwijfeld de meest bewogen geschiedenis van heel de Grote Markt. Afbeeldingen uit het begin van de 17de eeuw tonen een gebouw in laatgotische stijl dat onafgewerkt lijkt, met één enkele zijgeveltop aan de rechterkant en dakvensters in renaissancestijl. Op de oppervlakkige restauratie na het bombardement van 1695 volgde een meer ingrijpende verbouwing in 1767. Het Broodhuis kreeg toen een nieuw klassiek portaal en een groot mansardedak met drie œils-de-bœuf. Gérard de Nerval vergeleek het in het midden van de 19de eeuw nog met 'een somber Venitiaans of Florentijns paleis', maar omstreeks 1860-1870 leek dit hybride gebouw steeds meer in disharmonie met de gevel van het stadhuis, dat toen in volle restauratie was.

In overeenstemming met de door Eugène Viollet-le-Duc gepredikte eenheid van stijl besloot architect Jamaer tot een coherente reconstructie in laatgotische stijl. Hij liet de bepleistering afkappen om het oude metselwerk te bestuderen, stelde gedetailleerde bouwtekeningen op, liet van sommige details gietvormen maken en verwijderde zorgvuldig de best bewaarde deco-

ratieve elementen. Vervolgens liet hij het gebouw volledig afbreken omdat een restauratie omwille van de sterk verweerde funderingen, technisch te complex was. De heropbouw begon in 1876. Hoewel eerst beslist werd om deze uitsluitend te baseren op bestaande overblijfselen, evolueerde het project. Afgaand op in de gevelmuur teruggevonden wachtstenen en een verslag uit het begin van de 16de eeuw dat sprak over de bouw van een toren en een galerij, besloot Jamaer de gevel van het gebouw te 'vervolledigen' met een galerij over twee verdiepingen en een centrale toren met peervormige spits. Hiervoor had hij een model ter beschikking van de architect die het Broodhuis aan het begin van de 16de eeuw had afgewerkt, Hendrik Van Pede. Die had immers voor het stadhuis van Oudenaarde een gelijkaardig ontwerp gemaakt, dat Jamaer zou gebruiken als referentie. De decoratie van de buitenkant bevat een vijftigtal elegante beelden in verguld metaal die enkele van de

Broodhuis.
(A. de Ville de Goyet, 2013 © GOB)

Broodhuis, detail van de voorgevel.
(Ch. Bastin en J. Evrard © GOB)

belangrijkste vorsten van de Nederlanden voorstellen (voorgevel), figuren die verwijzen naar de instellingen die in het gebouw waren gehuisvest (zijgevels) en op de daken een reeks wapenherauten die "de adel en de macht van de Gemeente verkondigen" (Ch. Buls).

Het 'nieuwe' Broodhuis werd niet alleen ontworpen om de architecturale uitstraling van de Grote Markt te verhogen. In 1884 stelde burgemeester Charles Buls voor om een stedelijk museum in het gebouw te vestigen dat de snel verdwijnende sporen en getuigenissen van de oude stad moest bewaren en op die manier bijdragen tot de kennis en de bewaring ervan voor het nageslacht. Het museum werd in 1887 geopend en beschikt over een kostbare verzameling over de geschiedenis van de Grote Markt, waaronder de originelen van de gotische beelden van het stadhuis, gravures van de stad na het bombardement van 1695 en aquarellen van de huizen van de Grote Markt, vervaardigd door De Rons in het begin van de 18de eeuw, die als model zouden dienen voor de restauraties van de 19de eeuw.

Broodhuis, tweede verdieping.
(V. Everarts © MSB)

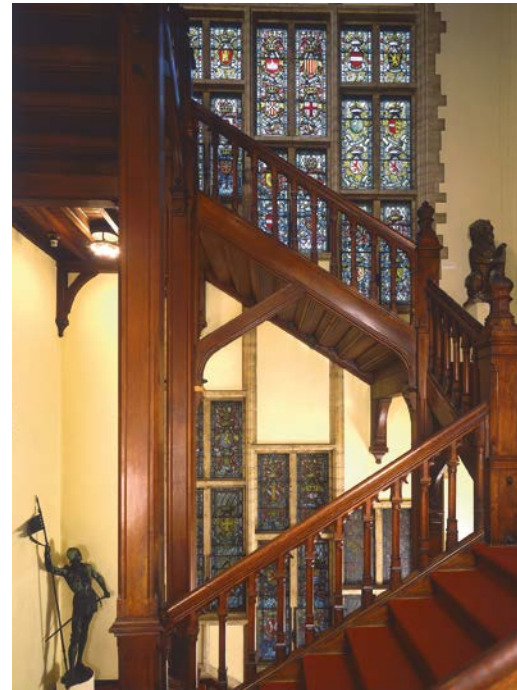
Broodhuis, detail.
(Ch. Bastin en J. Evrard © GOB)

Broodhuis, wapenherauten op de daken.
(© CHESB)

Broodhuis, trappenhall.
(J.J. Rousseau © MSB)

Julien Dillens, eerbetoon van de Stad Brussel aan architect Pierre-Victor Jamaer, auteur van de restauratie van het stadhuis en de reconstructie van het Broodhuis, 1895. Het ivoren beeldje draagt maquettes van het oude en het nieuwe Broodhuis.
(© MSB)

Charles Buls (1837-1914). Burgemeester van 1881 tot 1909. Vanuit zijn grote belangstelling voor geschiedenis en stedenbouw voerde hij een actief beleid voor het behoud van de oude stad. Daarnaast nam hij ook de verdediging van het niet-confessioneel onderwijs op zich. In 1893 publiceerde hij *L'Esthétique des Villes*, waarmee hij tot de belangrijkste stedenbouwkundige theoretici van zijn tijd behoorde, samen met zijn vrienden Camillo Sitte en Josef Stübben. Hij kwam in conflict met Leopold II over de heraanleg van de Hofberg die volgens hem te ingrijpend was en nam in 1899 ontslag als burgemeester. (CIVA Stichting)

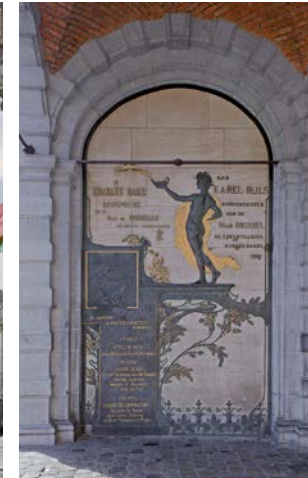
CHARLES BULS EN DE RENAISSANCE VAN DE GROTE MARKT

De opvatting dat de Grote Markt meer was dan een verzameling losse gebouwen maar een stedelijk landschap dat in zijn geheel bewaard moest blijven, won slechts langzaam veld.

Het begin van de jaren 1850 kan als een beslissend keerpunt worden beschouwd. Na de afbraak van het huis *De Sterre* startte het stadsbestuur met een beschermingspolitiek voor de meest waardevolle privégebouwen. Er kwam een subsidiebeleid op gang, eerst voor de restauratie van de borstbeelden van *De Hertogen van Brabant*, de kariïden van *Den Sack* en enkele elementen van *De Wolvin* in 1851-1852, daarna voor de gevel van *Den Sack* in 1856-1858 en voor de allegorieën van *Den Wolvin* in 1871. In 1852 droeg de stad ook bij aan de financiering van een nieuw ruitersstandbeeld van Karel van Lotharingen boven op *Den Gulden Boom*. Een meer omvattend programma ging in 1879 van start onder leiding van Pierre-Victor Jamaer. Voor een coherent en systematisch beleid was het echter wachten op de beslissende impuls van burgemeester Charles Buls (1881-1899), fervent liefhebber van de geschiedenis en het bouwkundig erfgoed van Brussel. In 1883 liet de nieuwe burgemeester een erfdiensbaarheidsplan goedkeuren dat de markt definitief zou beschermen. De stad zou de restauratie van de gevels financieren en controleren middels een bescheiden jaarlijkse bijdrage van de eigenaars op basis van hun geveloppervlakte. Het plan verbood "enig werk aan de gevel uit te voeren, er een uithangbord of opschrift aan te bevestigen op of te hangen, en in het algemeen enig werk uit te voeren dat een verandering van het uitzicht zou meebrengen..." zonder de voorafgaande goedkeuring van de Stad.

De meeste eigenaars aanvaardden het plan en zo kon een reddings- en herwaarderingscampagne van start gaan die haar orgelpunt vond in de volledige restauratie van de zes huizen van *De Hertogen van Brabant*, die in 1892 voltooid werd. De eigenaars van enkele huizen bleven echter dwarsliggen. Op de gemeenteraad van 6 augustus 1894 liet Buls daarom voor de eerste keer in België het principe goedkeuren van de onteigening om kunsthistorische redenen van huizen die op geen enkele andere wijze gerestaureerd kunnen worden. Dit dreigement volstond om ook de laatste eigenaars met het renovatieplan van de stad te doen instemmen. Het ogenblik was ook gunstig om het huis *De Sterre* te herbouwen. De gevel werd identiek gereconstrueerd, alleen de benedenverdieping werd vervangen door een open zuilenarcade (1897-1898). In juli 1897 vierde de burgemeester symbolisch de 200ste verjaardag van de wederopbouw van de Grote markt.

Enkele maanden later besloot een groep kunstenaars een inzameling te

De identieke heropbouw van het huis *De Sterre*, waarbij de benedenverdieping werd vervangen door een zuilenarcade, werd door de intellectuele en artistieke elite beschouwd als een geslaagd compromis tussen behoud van een historische site en de eisen van het moderne verkeer. (A. de Ville de Goyet, 2009 © GOB)

Aan Charles Buls burgemeester van de Stad Brussel. De erkentelijke kunstenaars. 1899. In het midden van de herdenkingsplaat draagt een jongeling een lamp, symbool van wedergeboorte en onsterfelijkheid. Links een allegorie van de architectuur met een kompas en een ontrolplan tegen de achtergrond van het Broodhuis. De robiniatakken, een vrijmetselaarsembleem, verwijzen discreet naar de filosofische overtuiging van de burgemeester (A. de Ville de Goyet © GOB)

organiseren voor een herdenkingsplaat om burgemeester Buls hun erkentelijkheid te tonen. De plaat, uitgevoerd door beeldhouwer Victor Rousseau naar een ontwerp van architect Victor Horta, met daarop de namen van Charles Buls en die van de voornaamste architecten van de Grote Markt, werd onder de arcade van *De Sterre* geplaatst en onthuld in december 1899. De laatste fase uit het programma van Charles Buls, het behoud en de zorgvuldige restauratie van de oude straten en steegjes die de natuurlijke omgeving van de Grote Markt vormden, werd helaas niet uitgevoerd. De bescherming van de site als werelderfgoed van de mensheid in december 1998 geeft dit project voortaan een onbetwistbare morele, intellectuele en juridische autoriteit.

Monument voor Everard 't Serclaes door beeldhouwer Julien Dillens onder de arcade van het huis *De Sterre*, 1898-1902. 't Serclaes speelde als schepen een belangrijke rol in de geschiedenis van Brussel in de 14de eeuw. In 1388 zou hij zijn aangevallen door soldaten van de heer van Gaasbeek en stervend overgebracht naar *De Sterre*, zetel van de vertegenwoordiger van de vorst in de stad. (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB)

DE RESTAURATIE VAN DE GEVELS

Krachtens een overeenkomst uit 1883 is het onderhoud van de gevels op de Grote Markt de taak van de stedelijke overheid. De bescherming van de gevels in 1977 en de latere uitbreiding hiervan tot de dragende structuren en sommige interieurelementen hebben deze situatie niet gewijzigd: de Stad blijft de voornaamste verantwoordelijke voor het goede beheer van deze monumenten.

Na de grote restauratiegolf in de tweede helft van de 19de eeuw – die in feite pas in het interbellum werd afgerond – was het wachten tot de aanloop naar de Expo '58 alvorens een nieuwe reeks ingrepen op de gevels van de Grote Markt werd uitgevoerd.

In de jaren 1960-1970 werd het stadhuis beetje bij beetje gereinigd. Bij die gelegenheid werden ook enkele nieuwe beelden in de gevelnissen geplaatst.

De inspanning werd hervat in de tweede helft van de jaren 1980 met de restauratie van de gevel van *De Hertogen van Brabant*, gevolgd door een ingrijpende interventie op het bovenste gedeelte van de gevel van *Den Horen* en enkele kleinere onderhoudswerkzaamheden.

In de jaren 1990 werd de gevel van het stadhuis op systematische wijze aangepakt met twee opeenvolgende ambitieuze restauratiewerven: de restauratie van het opengewerkte achtkantige gedeelte van de toren, met als orgelpunt de plaatsing van een identieke kopie van het windwijzerbeeld van Sint-Michiel, en de reiniging en versteviging van de gevels en de versierende beelden. Tegelijkertijd werden ook de neogotische gevels van het Broodhuis gereinigd.

In 1998 bestelde de Stad Brussel een reeks studies die uitmondden in de publicatie van een gedetailleerde monografie over de huizen van de Grote Markt. De internationale erkenning van de Grote Markt als werelderfgoed in december van hetzelfde jaar was voor de stad aanleiding om een reeks actieplannen uit te werken en diverse restauratiewerven op te starten. Tegelijk werd ook nagedacht over een globale toekomststrategie voor de Grote

Markt en de oude stadskern eromheen. In 2003 werd een nieuwe fase in de restauratie van de gevels aangevat, die voltooid werd in 2016.

Die laatste restauratiecampagne verliep volgens een strikt methodologisch kader. Na een eerste stand van zaken die de voornaamste gebreken van dit specifieke erfgoed aan het licht brachten, werden wetenschappelijke en technische analyses uitgevoerd om de gebruikte typen stenen, pleister en mortel te identificeren, alsook de soorten verf en verguldsel. De analyse van de gevels *in situ*, gecombineerd met archiefonderzoek, leverde informatie op over het nog bewaarde aandeel aan originele elementen en de restauratietechnieken die tijdens de 19de eeuw waren toegepast. Op basis daarvan werden de principes van een nieuwe interventiemethode vastgelegd, die voornamelijk gericht was op instandhouding op lange termijn om regelmatig terugkerende herstellingen te vermijden. Concreet werden de gevelstenen gereinigd en verstevigd volgens de regels van de kunst, en herstellingen en vervangingen tot een minimum beperkt. Tegelijk diende de algemene harmonie van de gevelbekleding op het einde van de werken te worden gevestigd. De onderliggende metalen structuren, die voor het merendeel in het metselwerk waren ingewerkt tijdens de restauratiecampagnes van de 19de eeuw, werden vooraf behandeld of vervangen. Het bestaande houtwerk werd tijdens de restauratie zo veel mogelijk behouden en op basis van vooraf uitgevoerde sonderingen, gevernist zoals oorspronkelijk. Voor de reconstructie van het pleisterwerk en polychrome of vergulde elementen werd gekozen om zich te baseren op hun toestand na de restauratie uit de tweede helft van de 19de eeuw.

CHESB

Grote Markt, ambachtslui op de restauratiewerf van de gevels: 2008-2016 (CHESB)

 BEBOUWDE ZONE

 BINNENKOER, TOEGANGEN, GANGEN

 TOEGANG TOT HET SECUNDAIRE NETWERK

Plan van de zone van de heropgebouwde huizen (situatie ca 1700), gebaseerd op oude perceelplannen (einde 18de, midden 19de eeuw).
© Brussels Urbis

De huizen van de Grote Markt

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

1. Le Roi d'Espagne - Den Coninck Van Spaignen

Gildehuis van de bakkers gebouwd op een in 1696 gekocht terrein; jaartal 1697 in de vorm van chronogrammen op de voorgevel. In het midden van de tweede verdieping borstbeeld van koning Karel II van Spanje, omringd door oorlogstroeieën en twee gevangenen; boven de deur borstbeeld van Sint-Aubertus, patroonheilige van de bakkers, met het chronogram *hIC qVanDo VIXIt Mlra In paVperes pletate eLVXIt* (Hij onderscheidde zich tijdens zijn leven door een bewonderenswaardig medelijden met de armen); op het entablement van de eerste verdieping een ander chronogram, *haeC statVlt plstor VICtrICla slgna trophael qVo CaroLVs pLena LaVDe seCVnDV's oVat* (De bakkers plaatsten deze overwinningselementen van de trofee waardoor Karel II glorierijk zegevierde). Oorspronkelijk was dit een dubbelhuis, met links het gildehuis en rechts van de ingang een aparte huurwoning, *Sint-Jacob* genaamd. Het gebouw werd volledig verbouwd door architect A. Samyn in 1900-1902 naar oude gevelontwerpen. De oorspronkelijke ruimteverdeling van het interieur werd evenwel

niet behouden. Restauratie in 2014-2015. Aan het begin van de Boterstraat, geheel van vier huizen met pilasters die door het bakkersgilde op hetzelfde perceel zijn gebouwd: *De Zeven Geslachten*, *Sint-Michiel*, *Sint-Goedele* En *T Serhuyskensteen*.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

2-3. La Brouette - Den Cruywagen

Gildehuis van de vettewariërs sinds de 15de eeuw. Herbouwd in steen in 1644, waardoor de gevel gedeeltelijk bewaard bleef bij het bombardement van 1695; heropgebouwd in 1697 onder leiding van beeldhouwer Jean Cosyn, aan wie het ontwerp van de topgevel wordt toegeschreven. Opschriften op de cartouches van de eerste verdieping; jaartal op de cartouches van de tweede verdieping. Beeld van Sint-Gillis, patroon van de vettewariërs, in de geveltop. De deur links gaf toegang tot een steegje dat uitkwam in de Boterstraat. Gerestaureerd in 1894-1913 en in 2014-2015.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

4. Le Sac - Den Sack

Gildehuis van de schrijnwerkers en meubelmakers sinds de 15de eeuw. De voorgevel, die in steen was gebouwd in 1644, werd gedeeltelijk gespaard bij het bombardement van 1695. De derde verdieping en de geveltop werden in 1697 heropgebouwd door architect en meubelmaker Antoine Pastorana. Embleem boven de deur; jaartal in de geveltop. Restauraties in 1854-1858, 1907-1913 en 2014-2015.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

5. La Louve - De Wolvin

Gildehuis van de boogschutters. De stenen gevel, gebouwd in 1690 naar het ontwerp van schilder Pierre Herbosch, bleef grotendeels intact bij het bombardement van 1695. Alleen het fronton werd in 1696 vervangen door een horizontale kroonlijst. De oorspron-

kelijke opstand met fronton werd in 1890-1892 hersteld door stadsarchitect P.-V. Jamaer. Afbeelding van Romulus en Remus die door een wolfvrouwe worden gezoogd boven de deur; hekwerk met in verstrengelde letters de namen van de patroonheiligen van de boogschutters, Antonius en Sebastiaan. Op de tweede verdieping vier allegorische figuren, elk vergezeld van een devies op het entablement: de Waarheid met het opschrift *Firmamentum imperii* (de steun van het keizerrijk), de Valsheid met *Insidiae status* (de listen van de staat), de Vrede met *Salus generis humani* (het heil van de mensheid) en de Tweedracht met *Eversio republicae* (de ondergang van de republiek). Op de derde verdieping medaillons van Romeinse keizers en trofeeën die verwijzen naar de allegorische figuren: Trajanus met een zon die de wereld verlicht voor de Waarheid, Tiberius met een kooi en een net voor de Tweedracht, Augustus met een wereldbol voor de Vrede, en Caesar met een bloedend hart en twee gekruiste toortsen voor de Tweedracht. In het fronton een reliëf met Apollo die zijn pijlen afschiet op de slang Python. Als gevelbekroning, een fenix, die opstijgt uit zijn as. Tijdens de restauratie in de 19de eeuw werd het chronogram dat verwijst naar het bouwjaar 1691 teruggeplaatst: *CoMbVsta Insignlor resVrreXI eXpensls sebastlanae gVLDae* (Verbrand herrijs ik glorierijker door de zorg van de Sint-Sebastiaansgilde). Restauratie in 2014-2015.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

6. Le Cornet - Den Horen

Gildehuis van de schippers sinds de 15de eeuw. Herbouwd in 1697 door Antoine Pastorana, die een bovenbouw tekende in de vorm van de achtersteven van een schip. Embleem in het midden van de gevel. Op de derde verdieping flankeren twee zeepaarden een godheid. In het fronton een médaillon van Karel II van Spanje omgeven door de vier winden en twee matrozen. Gerestaureerd tussen 1885 en 1902. Renovatie van de bovenste delen in 1987-1990 en restauratie van de gevel in 2014-2015.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

7. Le Renard - De Vos

Gildehuis van de kramers sinds de 15de eeuw, heropgebouwd in 1699. Embleem boven de deur; op de tussenverdieping vier reliëfs met de producten die door de

gilde verkocht werden. Op de eerste verdieping allegorische voorstellingen van de vier continenten vanwaar de kostbare producten afkomstig waren, rond een beeld van de Gerechtigheid die een weegschaal vasthoudt met het devies *Pondere et Mensura* (door gewicht en maat). In de geveltop jaartal en beeld van Sint-Niklaas, patroonheilige van de kramers. Gerestaureerd in 1879-1885 en 2014-2015.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

8. L'Étoile - De Sterre

Privéwoning heropgebouwd na het bombardement van 1695. In de middeleeuwen werd dit huis bewoond door de amman, de vertegenwoordiger van de vorst in de stad. Gesloopt in 1853 ter verbreding van de Sterstraat, maar gereconstrueerd in 1897 op initiatief van burgemeester Charles Buls, waarbij de benedenverdieping werd vervangen door een zuilengalerij. Vergulde ster bovenop de geveltop. Gerestaureerd in 2007-2008. Onder de zuilengang een gedenkplaat uit 1899 ter ere van Charles Buls, uitgevoerd door beeldhouwer Victor Rousseau naar een ontwerp van Victor Horta. Ernaast monument ter nagedachtenis van Everard 't Serclaes, schepenen van Brussel die in 1388 in dit huis overleden zou zijn, uitgevoerd in 1898-1902 door beeldhouwer Julien Dillens. Restauratie in 2015-2016.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

9. Le Cygne - De Swane

Heropgebouwd huis in 1698 voor de financier Pierre Fariseau wiens monogram in het midden van de gevel prijkt. Embleem boven de deur en jaartal in de cartouches onder de bovenste verdieping. Het huis werd in 1720 aangekocht door het gilde van de slagers, die een aantal verbouwingen lieten uitvoeren. Aan deze interventie wordt herinnerd door het chronogram op de sokkel boven het fronton, *haeC DoMVs Lanea eXaLtatVr* (dit huis is opgericht dankzij de winsten van de wol), dat het jaar 1720 geeft.

Gerestaureerd tussen 1895 en 1904 en in 2007-2008. In het midden van de 19de eeuw ontmoetingsplaats van de *Deutscher Arbeiterverein* waarvoor Karl Marx en Friedrich Engels talrijke toespraken hielden tijdens hun verblijf in Brussel. In 1885 vond hier het stichtingscongres van de Belgische Arbeiderspartij plaats.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

10. L'Arbre d'or - Den Gulden Boom

Gildehuis van de brouwers heropgebouwd in 1697-1698 door architect Willem De Bruyn. Oorspronkelijk bekroond met een ruitersstandbeeld van Maximiliaan-Emmanuel van Beieren, landvoogd van de Nederlanden ten tijde van het bombardement, vergezeld van het chronogram *DVX baVler brVXeLLensVM saLVs* (de hertog van Beieren, heil van Brussel), dat het jaartal 1696 geeft.

Het afbrokkelende stenen beeld werd in 1705 vervangen door een bronzen exemplaar en in 1752 door een ruitersstandbeeld van landvoogd Karel van Lotharingen, gerenoveerd in 1853 en 1900. Op de tweede verdieping drie reliëfs met voorstellingen van de wijn-oogst, het biertransport en de hoppluk. Gerestaureerd in 1901 en 2007-2008.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

11. La Rose - De Roose

Privéwoning heropgebouwd in 1702 voor J.B. 't Serstevens. Embleem boven de deur en jaartal in het midden van de gevel. Gerestaureerd in 1884-1888 en 2007-2008.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

12. Le Mont Thabor - Den Bergh Thabor

Privéwoning heropgebouwd in 1699 voor J. B. Van de Putte door schrijnwerker F. Timmermans en metselaar P. De Roy. Gerestaureerd in 1885-1889 en 2007-2008. Tegenwoordig *De Drie Kleuren* genaamd.

12A. Alseberg

Groot huis aan de ingang van de Hoedenmakersstraat, heropgebouwd in 1699 voor Adriaan de Vleeschouwer op een gebombardeerd perceel dat hetzelfde jaar was aangekocht. Jaartal in de cartouches van de bovenste verdieping. Gerestaureerd in 1895-1908 en 2012. Tegenwoordig *De Koning van Beieren* genaamd.

13-19. Maison des Ducs de Brabant - Huis van de Hertogen van Brabant

Groep van zeven huizen herbouwd in 1696-1698 met monumentale gevelwand ontworpen door architect Willem De Bruyn. De basis van de pilasters is versierd met negentien borstbeelden van voormalige hertogen van Brabant. Oorspronkelijk had het een gebogen fronton met dakkapellen en voluten. Dit fronton werd in 1770 gewijzigd door architect Laurent Benoît Dewez en gedecoreerd met een allegorisch reliëf van de Overvloed. We zien onder meer Minerva en Ceres op een wagen, naast putti die een gebinte in elkaar timmeren,

waarschijnlijk een verwijzing naar een van de gilden die hier hun huis hadden. Gerestaureerd tussen 1881 en 1892 en van 1986 tot 1990.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

13. La Renommée - De Faem

Enkelvoudige travee met achterhuis. Beeld boven de deur.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

14. L'Ermitage - De Cluyse

Voormalig stadseigendom aangekocht door een particulier, Jan Van der Meulen, in 1696. Embleem boven de deur.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

15. La Fortune - De Fortuine

Voormalig stadseigendom aangekocht door een particulier, Pieter De Broyer, in 1696. Embleem boven de deur.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

16. Le Moulin à vent - De Windmolen

Voormalig stadseigendom aangekocht door het schrijnwerkersgilde in 1697. Embleem op de eerste verdieping in het midden van de gevel.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

17. Le Pot d'étain - De Tinnepot

Gildehuis van de timmerlieden. Embleem boven de deur.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

18. La Colline - Den Heuvel

Gildehuis van de Vier Gekroonden (beeldhouwers, steenhouwers, metselaars en leidekkers). Embleem boven de deur.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

19. La Bourse - De Borse

Voormalig stadseigendom aangekocht door een particulier, Adriaan de Vleeschouwer, in 1697. Embleem op de eerste verdieping in het midden van de gevel.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

20. Le CerfVolant - De Vliegende Hert

Privéwoning aangekocht in 1707 door steenhouwer en architect G. Van den Eynde, aan wie het ontwerp van de gevel wordt toegeschreven. Jaartal 1710 in cartouches. Gerestaureerd in 1896-1899 en 2011-2012.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

21-22. Joseph en Anne

Twee privéwoningen heropgebouwd achter één enkele gevel na het bombardement van 1695. Huisnamen in cartouches op de eerste verdieping. De in de 19de eeuw afgebroken geveltop werd in 1896-1899 heropgebouwd naar een tekening van De Rons uit het begin van de 18de eeuw. Gerestaureerd in 2011-2012.

(foto van de auteur)

23. L'Ange - Den Engel

Privéwoning van porseleinhandelaar Jan De Vos, heropgebouwd in 1697 naar een ontwerp van Willem De Bruyn. Jaartal onder de bovenste verdieping. De in de 19de eeuw gewijzigde gevel werd in 1897 heropgebouwd naar een tekening van De Rons uit het begin van de 18de eeuw. Gerestaureerd in 2011-2012.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

24-25. La Chaloupe D'Or - De Gulden Boot

Gildehuis van de kleermakers heropgebouwd in 1697 door Willem De Bruyn. In het oorspronkelijke ontwerp van de architect was dit huis het middelpunt van een monumentale gevelwand die heel de noordoostzijde van de markt zou beslaan, maar dit plan werd door de andere eigenaars verworpen. Boven de deur borstbeeld van Sint-Barbara, beschermster van het gilde. Het chronogram in het fronton, *qVas fVror hostlLls sVbVerterat lgnlbVs aeDes sartor restaVrat praeDlbVsqVe DICat* (het huis dat de vijandelijke furie door vuur heeft verwoest, bouwen de kleermakers weer op en zij loven de stadsmagistraat), geeft het jaartal 1696. Op de top beeld van Sint-Bonifatius, patroonheilige van de kleermakers. Gerestaureerd in 1879-1880, 1898-1899 en 2011-2012.

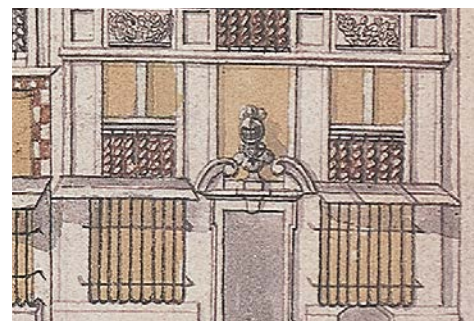
(foto van de auteur)

26-27. Le Pigeon - De Duive

Voormalig eigendom van het schildersgilde in 1697 aangekocht door steenhouwer en architect Pieter Simon, die waarschijnlijk de voorgevel heeft ontworpen waarachter zich twee huizen bevinden. Gerestaureerd in 1901-1908. Victor Hugo woonde hier in 1852 nadat hij uit Frankrijk verbannen was. Gerestaureerd in 2011-2012.

28. Le Marchand d'or - De Gulden Marchant

Privéwoning van faiencefabrikant Cornelis Mombaers heropgebouwd in 1709. Heette vroeger "Het Ammanskamerke" en tegenwoordig "In de Wapens van Brabant". Gerestaureerd in 1896-1899 en 2011-2012.

(© MSB)

34. Le Heume - Den Helm

Privéwoning van N. Dijs heropgebouwd na 1695. Het deurportaal bevond zich oorspronkelijk in het midden, met daarboven een gehelmd hoofd. Gerestaureerd in 1916-1923 en 2015-2016.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

35. Le Paon - Den Pauw

Privéwoning van M. de Lens heropgebouwd in 1697. Embleem boven de deur en jaartal onder de geveltop. Gerestaureerd in 1876-1895 en 2015-2016.

36-37. Le Samaritain et Le Chêne - De Samaritaen en Den Eycke

Twee privéwoningen heropgebouwd onder een gemeenschappelijk entablement in 1696. Jaartal onder de kroonlijst. Gerestaureerd in 2015-2016.

38. Sainte Barbe - Sint Barbara

Privéwoning heropgebouwd in 1696. Het jaartal prijkte vroeger onder de geveltop. Gerestaureerd in 1913-1920 en 2015-2016.

39. L'Âne - Den Ezel

Privéwoning. Een embleem bevond zich oorspronkelijk in het midden van de gevel. Gerestaureerd in 1913-1920 en 2003-2004.

BOTERSTRAAT

42. L'Empereur Léopold - Den Keyzer Leopoldus

Na 1695 heropgebouwd door het gilde van de schoenmakers en de leerlooiers.

De verdwenen decoratie van de gevel was volledig gewijd aan de Duitse keizer Leopold I: borstbeeld boven de deur, wapenschilden op de eerste verdieping, monogram met kroon en flankerende atlanten op de topgevel.

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

24. La Balance - De Balance

In 1704 heropgebouwd huis. Gebeeldhouwd embleem in de centrale nis op de eerste verdieping. Deze rijk bewerkte gevel wordt traditioneel bij het patrimonium van de Grote Markt gerekend. Gerestaureerd in 1890.

GULDENHOOFDSTRAAT

3. Le Corbeau - De Raeve

Voormalig eigendom van het bakkersgilde, aangekocht en heropgebouwd in 1696 door G. Priens. Jaartal op de tweede verdieping. De benedenverdieping in hardsteen dateert van het einde van de 18de eeuw. Gerestaureerd in 1954.

HEUVELSTRAAT

(A. de Ville de Goyet, 2015 © GOB)

22. La Demi-lune - De Halff Maene

Gildehuis van de riemsnijders heropgebouwd in 1697. Embleem op de tweede verdieping. Gerestaureerd in 1921.

HET BEHEERSPLAN VAN DE GROTE MARKT VAN BRUSSEL

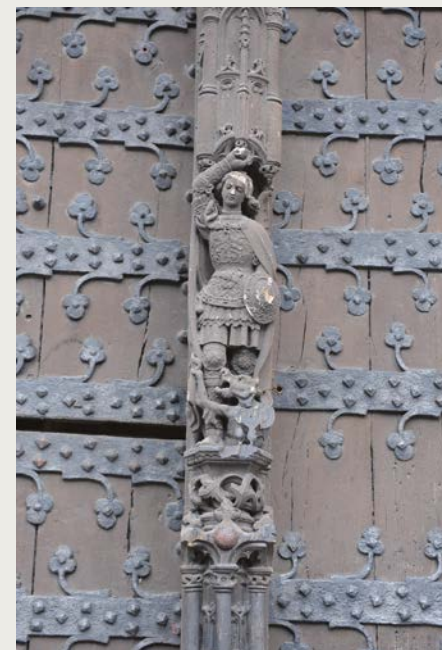
Om de door de Unesco opgestelde zogenaamde 'Oriëntaties voor het werelderfgoed' uit 2011 ter harte te nemen, heeft de Stad Brussel, in samenwerking met de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, het initiatief genomen om een beheerplan voor de zone van de Grote Markt op te stellen.

De uitwerking van dit document vereiste een vrijwel volledige kennis van de site. Naast historische en architecturale studies en uitgebreide plaatsbeschrijvingen, is er ook stedenbouwkundig onderzoek gedaan naar de perimeter tot bescherming ('bufferzone') die 25 huizenblokken beslaat met een oppervlakte van 15 ha 68 a.

Door alle lopende acties en projecten te verzamelen is het beheerplan gestructureerd rond strategische doelen gedefinieerd in samenwerking met de verschillende gemeentediensten en betrokken partners. Dat beherdocument heeft geleid tot een innoverende werkmethode en heeft een globaal kader gecreëerd voor het geheel van de acties en projecten die sinds een tiental jaar door de Stad Brussel en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden ontwikkeld.

Het beheersplan* beantwoordt aan de behoefte om een programma van maatregelen te ontwikkelen die de goede instandhouding en valorisatie van de site garandeert. Het plan zal om de zes jaar opnieuw worden geëvalueerd.

* Dit document kan worden geraadpleegd op de website van de Stad Brussel: <https://www.brussel.be/werelderfgoed-unesco>

CHESB

Sint-Michel op de deur van het Stadhuis (© CHESB)

De perimeter tot bescherming van de Grote Markt, genoemd 'bufferzone' (© Brussels Urbis)

TIJDLIJN

1301: de Stad verwerft het huis *De Meerte*, gelegen op de plaats van de toren van het toekomstige stadhuis, om er de gemeentelijke diensten te huisvesten.

Omstreeks 1353: aanvang van de bouw van een grote lakenhalle achter het toekomstige stadhuis.

1401-1402: aanvang van de bouw van de linkerzijde van het stadhuis.

1441: de Stad onteigent de eigendommen aan de oostkant van de Grote Markt tussen de Heuvelstraat en de Hoedenmakersstraat en laat er zes identieke huizen bouwen.

1444: de jonge graaf van Charolais, de toekomstige Karel de Stoute, legt de eerste steen van de rechtergebouw van het stadhuis.

1449: aanvang van de bouw van het bovenste gedeelte van de toren van het stadhuis door architect Jan Van Ruysbroeck.

1455: de torenspits van het stadhuis wordt bekroond met het standbeeld van Sint-Michiel van de hand van Martin Van Rode.

1515-1536: bouw van het Broodhuis onder leiding van de architecten Antoon Keldermans, Louis Van Bodeghem en Henri Van Pede.

1644: wederopbouw in steen van de gevels van *Den Cruywagen* en *Den Sack*.

1690: wederopbouw in steen van de gevel van *De Wolvin* na een brand die het gebouw verwoestte.

1695: bombardement op Brussel door het Franse leger van Lodewijk XIV onder leiding van maarschalk de Villeroy. Het interieur van het stadhuis en van het Broodhuis, de lakenhalle achter het stadhuis en bijna alle huizen van de Grote Markt worden vernietigd.

1696-1710: gehele of gedeeltelijke wederopbouw van alle huizen van de Grote Markt.

1697: de stadsmagistraat vaardigt een verordening uit die een controle op de wederopbouw van de gevels van de huizen van de Grote Markt oplegt.

1706-1717: aanleg achter het stadhuis van een gebouw bezet door de Staten van Brabant, onder leiding van architect Cornelis Van Nerven. De nieuwe binnenplaats is versierd met twee fonteinen gewijd aan de Maas en de Schelde.

Eind 18de eeuw: de Franse sansculotten verwoesten de beelden van de gevels van verschillende gildehuizen en vernielen de vergaderzalen.

1840-1860: volledige restauratie van de toren van het stadhuis onder leiding van architect Tilman-François Suys.

1853: afbraak van het huis *De Sterre* om de Sterstraat (huidige K. Bulsstraat) te verbreden.

1860-1903: volledige restauratie van de gevels en renovatie van het interieur van het stadhuis onder leiding van stadsarchitect Pierre-Victor Jamaer.

1875-1895: afbraak en volledige wederopbouw van het Broodhuis door architect Pierre-Victor Jamaer.

1879-1923: geleidelijke restauratie van de gevels van alle huizen van de Grote Markt.

1883: onder impuls van burgemeester Charles Buls stelt de Stad een erfdienstbaarheidsovereenkomst op met de eigenaars, die de gevels van de Grote Markt beschermt en het onderhoud ervan subsidieert.

1897: wederopbouw van het huis *De Sterre* en vervanging van de benedenverdieping door een zuilengalerij.

1898-1902: aanleg van het monument voor Charles Buls en het monument voor 't Serclaes onder de zuilengalerij van *De Sterre*.

1900-1902: volledige wederopbouw van *Den Coninck van Spaignien* volgens de 18de-eeuwse tekeningen.

05.03.1936: bescherming van het stadhuis en het Broodhuis.

1960: creatie van de "l'lot Sacré"-zone rond de Grote Markt, waar het stadsbestuur voor alle bouwwerken de bouwstijl van de 17de-18de eeuw oplegt.

19.04.1977: bescherming van de gevels van de huizen van de Grote Markt.

1987-1997 en **1997-1998:** restauratie van de torenspits en daarna van de parementen en de beelden van de gevels van het stadhuis onder leiding van stadsarchitect Francis Dardenne.

1998: de Unesco schrijft de gebouwen van de Grote Markt in op de Werelderfgoedlijst.

2003-2016: systematische restauratie van de gevels van de huizen van de Grote Markt.

2012: opstelling van een beheersplan voor de bufferzone rond de Grote Markt overeenkomstig de voorschriften van de Unesco.

BIBLIOGRAFIE

- BARTIER, J., MARTENS, M., MARTINY, V.-G., BRUNARD, A., *La Grand-Place de Bruxelles*, Vokaer, Brussel, 1974.
- CHIARENZA, L., PAELINCK, V., DENIS, P., *Toute la lumière sur... La Grand Place de Bruxelles*, Éditions Queen II, 2013.
- CULOT, M., HENNAUT, E., DEMANET, M., MIEROP, C., *Le bombardement de Bruxelles par Louis XIV et la reconstruction qui s'ensuivit. 1695-1700*, AAM, Brussel, 1992.
- DE PANGE, I., *La Grand-Place de Bruxelles*, Aparté, Brussel, 2011.
- DEMEURE, Q., LAMBERT, C., MARTOU, M.-N., *Het Broodhuis*, Museum van de Stad Brussel, (Studia bruxellae 9), Brussel, 2013.
- DES MAREZ, G., *Guide illustré de Bruxelles. Monuments civils et religieux*, Touring Club Royal de Belgique, rééd. 1979.
- GOEDLEVEN, E., *De Grote Markt. Centrum van vijf eeuwen geschiedenis*, Lannoo, Brussel, 1993.
- HENNAUT, E., "De kleuren van de Grote Markt. Notities bij de gevelbekledingen na het bombardement van 1695", in het *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, nr 199, Brussel, 1997, p. 63-72.
- HEYMANS, V. (dir.), *De schildwachten van de geschiedenis. Het beeldhouwwerk van de gevels van het Stadhuis van Brussel*, Stad Brussel, Brussel, 2000.
- HEYMANS, V. (dir.), *Les Maisons de la Grand-Place de Bruxelles*, CFC Éditions, Brussel, 2011.
- JACQMIN, Y., DEMEURE, Q., *Het Stadhuis van Brussel*, Museum van de stad Brussel (MAVB – MASB) (Historia bruxellae 14), Brussel, 2011.
- De Grote Markt en omgeving. Een stuk werelderfgoed*, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2000.
- Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur. Stad Brussel, binnenstad, deel 1A*, P. Mardaga, Liège, 1989-1994.
- MAESSCHALCK, A., VIAENE, J., *Het Stadhuis van Brussel*, Kessel-Lo, 1960.
- PETIT, J.-L., *Sint Michiel de Brusselaar*, Museum van de Stad Brussel (Historia bruxellae 12), Brussel, 2008.
- SMOLAR-MEYNART, A., DEKNOP, A., VREBOS, M., *Het Museum van de Stad Brussel. Het Broodhuis*, Museum van stad Brussel, Brussel, 1992.
- VANNIEUWENHUYZE, B., VAN GRUNDERBEEK, M.-C., VAN BRABANT, P., VREBOS, M., *Van Broodhal tot Museum van de stad: Acht eeuwen Brusselse geschiedenis*, Museum van de stad Brussel (Historia bruxellae 17), Brussel, 2013.

In dezelfde collectie

1. HET JUBELPARK, ZIJN GEBOUWEN EN MUSEA (NL - FR - ESP - GB)
2. HET KERKHOF AAN DE DIEWEG (NL - FR)
3. DE GROTE MARKT VAN BRUSSEL (NL - FR - ESP - GB)
4. DE BEGIJNHOFWIJK (NL - FR)
5. DE HEIZEL (NL - FR - ESP - GB)
6. DE LOUIS BERTRANDLAAN EN HET JOSAPHATPARK (NL - FR)
7. DRIEVOORBEEDEN VAN PASSAGES UIT DE 19de EEUW (NL - FR - ESP - GB)
INT-HUBERTUSGALERIJEN - BORTIERGALERIJ - NOORDDOORGANG
8. ANDERLECHT DE COLLEGALE - HET BEGIJNHOF - HET ERASMUSHUIS (NL - FR)
9. DE ZAVEL DE WIJK EN DE KERK (NL - FR - ESP - GB)
10. DE VIJVERS VAN ELSENE EN OMGEVING (NL - FR)
11. DE SINT-KATELIJNEWIJK EN DE OUDE HAVENDOKKEN (NL - FR)
12. HET LEOPOLDSPARK ARCHITECTUUR EN NATUUR (NL - FR - ESP - GB)
13. DE SQUARESWIJK MARGARETA, AMBIORIX, MARIA-LOUIZA EN GUTENBERG (NL - FR - ESP - GB)
14. DE ARMAND STEURSSQUARE TE ST-JOOST-TEN-NODE (NL - FR)
15. HET KONINGSPLEIN EN DE WARANDEWIJK (NL - FR - ESP - GB)
16. DE OBSERVATORIUMWIJK IN UKKEL (NL - FR)
17. DE TERVURENLAAN (NL - FR)
18. HET WOLUWEDAL (NL - FR)
19. DE LOUIZALAAN (NL - FR)
20. DE CENTRALE LANEN (NL - FR)
21. SINT-GILLIS VAN DE HALLEPOORT TOT DE GEVANGENIS (NL - FR)
22. DE RINGLANEN VAN HET ROGIERPLEIN TOT DE HALLEPOORT (NL - FR)
23. DE SINT-BONIFATIUSWIJK (NL - FR)
24. DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER-SNEEUWWIJK (NL - FR)
25. DE BRUSSELSE KANALEN (NL - FR)
26. DE MARKTPLAATSEN VAN DEVIJFHOEK (NL - FR)
27. GANGEN IN BRUSSEL (NL - FR)
28. UKKEL, HUIZEN EN VILLA'S (NL - FR)
29. DE EERSTE OMWALLING (NL - FR)
30. HET TER KAMERENBOS (NL - FR)
31. HET JUSTITIEPALEIS (NL - FR)
32. DE TER KAMERENABDIJ (NL - FR)
33. DE MOLIÈRELAAN EN DE BERKENDAALWIJK (NL - FR)
34. DE TUINWIJKEN LE LOGIS EN FLORÉAL (NL - FR)
35. BRUSSELSE BIOSCOPEN (NL - FR)
36. DE WOLSTRAAT EN HAAR HISTORISCHE GEBOUWEN (NL - FR)
37. HET KONINKLIJK DOMEIN VAN LAEKEN (NL - FR)
38. KERKHOVEN EN BEGRAAFPLAATSEN (NL - FR)
39. GESCHIEDENIS VAN DE BRUSSELSE SCHOLEN (NL - FR)
40. DE RINGLANEN VAN DE HALLEPOORT TOT HET ROGIERPLEIN (NL - FR)
41. DE ABDIJ VAN DIELEGEM (NL - FR)
42. HET VOORMALIGE COUDENBERGPALEIS (NL - FR - GB)
43. DE APPARTEMENTSGEBOUWEN UIT HET INTERBELLUM (NL - FR)
44. HET RIJKSADMINISTRATIEF CENTRUM (NL - FR)
45. HET GEMEENTEHUIS VAN SCHAARBEEK EN HET COLIGNONPLEIN (NL - FR)
46. DE MAROLLEN (NL - FR)
47. IN HET HART VAN VORST SINT-DENIJSKERK, ABDIJ, GEMEENTEHUIS (NL - FR)
48. DE CAFÉS VAN BRUSSEL (NL - FR)
49. HET RURALE ERFGOED (NL - FR)
50. HET MILITAIRE ERFGOED (NL - FR)
51. BRUGMANN HET PARKZIEKENHUIS VAN VICTOR HORTA (NL - FR)
52. GANSHOREN TUSSEN STAD EN NATUUR (NL - FR)
53. DE WIJK HOOGTE HONDERD (NL - FR)
54. ZWEMBADEN EN OPENBARE BADHUIZEN VAN BRUSSEL (NL - FR)
55. THURN EN TAXIS (NL - FR)

Collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis**

De collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis** wordt uitgegeven om het culturele erfgoed van Brussel ruimere bekendheid te geven. Vol anekdotes, onuitgegeven documenten, oude afbeeldingen, historische gegevens met bijzondere aandacht voor stedenbouw en architectuur vormt deze reeks een echte goudmijn voor de lezer en wandelaar die Brussel beter wil leren kennen.

De Grote Markt van Brussel geniet internationale erkenning als een van de mooiste pleinen ter wereld en onderscheidt zich door de aard en de kwaliteit van haar architectuur, waarvan de authenticiteit ondanks de grillen van de geschiedenis in de loop der tijden bewaard is gebleven. Sinds 1998 zijn de Grote Markt en haar directe omgeving ingeschreven op de UNESCO-werelderfgoedlijst en worden ze beschermd om hun erfgoedkundige integriteit te bewaren.

Naar aanleiding van de twintigste verjaardag van deze wereldwijde erkenning heeft het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in samenwerking met de Stad Brussel beslist om het nummer gewijd aan dit architecturale juweeltje opnieuw uit te geven. Een heruitgave in kleur, verrijkt met de recente ontdekkingen tijdens de restauratiecampagnes van de afgelopen jaren.

Ontdek de uitzonderlijke geschiedenis van dit unieke plein, de trots van onze hoofdstad!

Rudi Vervoort,
Minister-President van de Regering
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
belast met Monumenten en Landschappen

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

